

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΝΕΟΤΟΥΡΚΩΝ.

Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ *ΕΜΠΡΟΣ* ΚΑΙ *ΕΣΤΙΑ*.

ΑΓΓΕΛΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 2021

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΝΕΟΤΟΥΡΚΩΝ.

Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ *ΕΜΠΡΟΣ* ΚΑΙ *ΕΣΤΙΑ*.

ΔΙΑΤΡΙΒΗ Η ΟΠΟΙΑ ΥΠΟΒΛΗΘΗΚΕ ΠΡΟΣ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΝΕΑΠΟΛΙΣ

ΑΓΓΕΛΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 2021

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Αγγέλου Ευαγγελία, 2021.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved. Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Η Αγγέλου Ευαγγελία, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΝΕΟΤΟΥΡΚΩΝ. Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΕΜΠΡΟΣ ΚΑΙ ΕΣΤΙΑ» αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα

Αγγέλου Ευαγγελία

"ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ"

Ονοματεπώνυμο Φοιτητή/Φοιτήτριας: Αγγέλου Ευαγγελία

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: Η Επανάσταση των Νεότουρκων. Ο αντίκτυπος στις εφημερίδες *Εμπρός* και *Εστία*.

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις 7 Σεπτεμβρίου 2021 από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος Επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος): Ιακωβίδης Κυριάκος, Λέκτορας

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Γεωργής Γεώργιος, Καθηγητής

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Κλάψης Αντώνιος, Επίκουρος Καθηγητής

Περιεχόμενα

Βιβλιογραφική επισκόπηση 7
Εισαγωγή 10
1ο Κεφάλαιο 11
Οι Εφημερίδες *Εμπρός* και *Εστία* 32
Εφημερίδα *Εμπρός* 33
Εφημερίδα *Εστία* 60
Συμπεράσματα 82
Βιβλιογραφικός Πίνακας 85

Βιβλιογραφική επισκόπηση

Το Νεοτουρκικό κίνημα του Ιουλίου 1908 έχει κατά καιρούς απασχολήσει πολλούς ιστορικούς, γεγονός που αποδεικνύεται από το πλήθος των επιστημονικών μελετών που αφορούν σε αυτό. Ωστόσο, ο αντίκτυπος μέσα από τις ελληνικές εφημερίδες δεν έχει καλυφθεί επαρκώς. Η έρευνά μου έρχεται να συμβάλει στην κάλυψη αυτού του κενού μελετώντας/αποδελτιώνοντας το περιεχόμενο των σχετικών άρθρων των εφημερίδων *Εμπρός* και *Εστία*.

Με το έργο «Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912)», ο Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος έχει προσπαθήσει να καλύψει το βιβλιογραφικό κενό σχετικά με τη μετάβαση από το Μακεδονικό Αγώνα στους Βαλκανικούς πολέμους, αναλύοντας τη Νεοτουρκική περίοδο της Μακεδονίας. Στον πρόλογο του συγγράμματος του, αναφέρει πως έχει αντλήσει πληροφορίες σχετικά με τον αντίκτυπο του κινήματος, μεταξύ άλλων, από το αρχειακό υλικό της εφημερίδας «Αλήθεια» της Θεσσαλονίκης.[1] Ενώ παρακάτω, χωρίς συγκεκριμένες αναφορές, κάνει λόγο για το σφάλμα μίας μεγάλης μερίδας του Τύπου. Αναφέρει πως οι ελληνικές εφημερίδες έσπευσαν να πανηγυρίσουν, παρασυρόμενες από τον ενθουσιασμό και τις παλινωδίες που ακολούθησαν μετά το ξέσπασμα του κινήματος του Ιουλίου, από τους Έλληνες, σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, με επίκεντρο την πολυεθνική Μακεδονία,[2] μη αντιλαμβανόμενες τη μεταβολή της κατάστασης στη Μακεδονία, υπέρ των Τούρκων.[3]

Στο έργο «Το νεοτουρκικό κίνημα και οι επιπτώσεις του στον Ελληνισμό του Πόντου 1908-1914», ο Ευριπίδης Γεωργανόπουλος επιχειρεί να αναδείξει τις συνέπειες του κινήματος σε ορισμένη μερίδα του Ελληνισμού, στους Έλληνες του Πόντου και εξηγεί πως η είδηση για επιβολή Συντάγματος αντιμετωπίστηκε ως πανάκεια, από τους λαούς της Αυτοκρατορίας, προκαλώντας τόση ευφορία, που μέχρι και οι αντάρτες άφησαν τις θέσεις τους, άλλοι για να κατέβουν στη ελεύθερη Ελλάδα και άλλοι στις πόλεις. Οι χριστιανικοί

[1] Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912),* Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 1-2.
[2] Στο ίδιο, σ. 8-9.
[3] Στο ίδιο, σ.11.

λαοί μιλούσαν για βαλκανική ομοσπονδία και έπαψαν να προστατεύονται. Στην Αθήνα, διοργανώθηκε πανηγυρικό συλλαλητήριο με ψήφισμα υπέρ του Νεοτουρκικού κινήματος. Ο Ελληνοθωμανικός Τύπος βρέθηκε αντιμέτωπος με τις απόψεις του Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄, που θέλησε να επισημάνει τον κίνδυνο, αναγκάζοντας τον να υποχωρήσει, για να μη ξεσπάσει εμφύλια διαμάχη.[4]

Αυτές είναι οι μόνες αναφορές, που έχω εντοπίσει, οι οποίες αφορούν στον ελληνικό Τύπο. Οι υπόλοιποι μελετητές, των οποίων τα έργα συμβάλλουν στη συγγραφή της εργασίας μου επικεντρώνονται στις σχέσεις των Νεότουρκων με τις χριστιανικές κοινότητες και στη στάση της ελληνικής κοινοτικής διοίκησης.

Ο Δημήτρης Κιτσίκης, στη «Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ο αιώνα, κάνει λόγο για την ενθουσιώδη στάση διακεκριμένων πολιτικών, όπως ο Δημήτριος Ράλλης και την εναντίωση αξιωματικών και διπλωματών, σε αυτή. Αποτυπώνει την άποψη ότι οι Έλληνες πίστεψαν στη δημιουργία μιας ισότιμης και αδελφικής Ελληνοτουρκικής Αυτοκρατορίας, που θα υπότασσε τους Σλάβους.[5]

Ο Νεοκλής Σαρρής, στο δίτομο έργο του «Οθωμανική Πραγματικότητα», αναλύει, μεταξύ άλλων, τη σχέση των Νεότουρκων με τους χριστιανούς της Αυτοκρατορίας και αφιερώνει το δεύτερο μέρος του έργου του στην ελληνική γραφειοκρατία και τις εκκλησιαστικές οργανώσεις, μετά το κίνημα του 1908.[6]

Η Ανθούλα Φιλιππίδου, στη διατριβή της «Το κίνημα των Νεοτούρκων και οι επιπτώσεις του στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (1908-1922)», μελετά τις καταστροφικές συνέπειες του κίνημα του 1908 στην Οσμανική Αυτοκρατορία και τις χριστιανικές κοινότητες αυτής, οι οποίες έπρεπε να αντισταθούν στην «επιχείρηση» εκτουρκισμού τους από τους Νεότουρκους.[7]

Τέλος, ο Γεώργιος Μέλλιος, στην όχι και τόσο σχετική διατριβή του με τίτλο «Οι Νεότουρκοι και οι όψεις της επίδρασης τους στο Αλβανικό εθνικό κίνημα», επικεντρώνει

---

[4] Ευριπίδης Γεωργανόπουλος Ευριπίδης, *Το νεοτουρκικό κίνημα και οι επιπτώσεις του στον Ελληνισμό του Πόντου 1908-1914*, Αθήνα, 2000, σ.33-34.

[5] Δημήτρης Κιτσίκης, Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας, Αθήνα 1998[3], σ.102.

[6] Νεοκλής Σαρρής, *Οσμανική Πραγματικότητα,* Αθήνα 1990.

[7] Ανθούλα Φιλιππίδου, *Το κίνημα των Νεοτούρκων και οι επιπτώσεις του στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (1908-1922),* Αθήνα, 2014, σ.10.

την προσοχή του στην επίδραση του Νεοτουρκικού κινήματος στους Αλβανούς εντός κι εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στο ξέσπασα του δικού τους κινήματος, που επηρέασε, μεταξύ άλλων και τους χριστιανούς.[8]

[8] Γεώργιος Μέλλιος, *Οι Νεότουρκοι και οι όψεις της επίδρασης τους στο Αλβανικό εθνικό κίνημα*, Θεσσαλονίκη, 2006, σ.2.

Εισαγωγή

Στην παρούσα διπλωματική εργασία μελετάται η στάση των Ελλήνων, κατά τη διάρκεια του Νεοτουρκικού κινήματος του 1908, μέσα από τον Ελληνικό Τύπο, και πιο συγκεκριμένα, από τις Εθνικές Εφημερίδες *Εμπρός* και *Εστία*.

Κατά τη διάρκεια της μελέτης μου, πραγματεύομαι τον τρόπο με τον οποίο έγινε δεκτό από τους Έλληνες το κίνημα και η παραχώρηση του Συντάγματος από το Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ Β΄. Αναφέρω, διεξοδικά, τις σχετικές ανταποκρίσεις και τις δημοσιεύσεις των δύο εφημερίδων, περιγράφοντας το πανηγυρικό κλίμα που επικρατούσε το πρώτο διάστημα και παρουσιάζω τη σταδιακή αλλαγή αυτού, όταν οι επικείμενες βουλευτικές εκλογές έφεραν στην επιφάνεια αντίθετα συναισθήματα και πλαισιώθηκαν από παρανομίες και αυθαιρεσίες, εκ μέρους των Τούρκων.

Παρουσιάζω τη σταδιακή μεταβολή της κατάστασης, με την ανοχή των Νεότουρκων στις βουλγαρικές αυθαιρεσίες και βιαιοπραγίες, τον αφοπλισμό των Χριστιανών και τον εξοπλισμό των Μουσουλμάνων στη Μακεδονία, το κίνημα των Ουλεμάδων στην Κωνσταντινούπολη, που είχε ως αποτέλεσμα την παντελή επικράτηση των Νεότουρκων και την εκθρόνιση του Αβδούλ Χαμίτ Β΄ και τη σφαγή χιλιάδων Χριστιανών, κυρίως Αρμενίων, από Τούρκους σοβινιστές.

Επιδιώκω να διαφωτίσω την μεταβολή του κλίματος, που πέρασε από μεγάλες διακυμάνσεις, καθώς η απαλλαγή από το ισχύον απολυταρχικό καθεστώς, προκάλεσε υπέρμετρους πανηγυρισμούς και αμυντική απογύμνωση της Μακεδονίας, πράγμα που σύντομα αποδείχτηκε λανθασμένο, καθώς οι Νεότουρκοι και το Κομιτάτο «Ένωση και Πρόοδος» άλλαξαν άρδην την πολιτική τους, διαψεύδονταν τις υποσχέσεις τους για ισοπολιτεία και εφήρμοσαν χειρότερη απολυταρχία από εκείνη των Παλαιότουρκων.

1ο Κεφάλαιο

i) Πριν το κίνημα του 1908

Το 1878, ο Σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ Β΄, ανέστειλε το Σύνταγμα του 1876 και έπαψε τη Βουλή,[9] αρνούμενος τους νεοτερισμούς των Ευρωπαίων.[10] Το εν λόγω Σύνταγμα, που είχε ετοιμαστεί από τον Μιδάτ πασά, προέβλεπε εκλογή αντιπροσώπων, ανεξάρτητη δικαιοσύνη, ισότητα όλων των εθνοτήτων, διοικητική αποκέντρωση και όριζε πως ο Σουλτάνος θα ήταν παράλληλα και Χαλίφης.[11] Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του είχε να αντιμετωπίσει τόσο τους Μακεδόνες όσο και τους Αρμένιους. [12]

Σύμφωνα με τον ιστορικό Δημήτρη Κιτσίκη, οι επαναστάτες προήλθαν από τη «μικρή αστική τάξη» της Τουρκίας, καθώς την περίοδο εκείνη δεν υπήρξε ακόμη μεγάλη αστική τάξη.[13] Ενώ, η Ανθούλα Φιλιππίδου τους χαρακτήρισε ως «γόνους της κυβερνητικής τάξης».[14] Στους επαναστάτες συμπαραστάθηκαν Τουρκοτάταροι αστοί, προερχόμενοι από τη Ρωσία, αλλά και Έλληνες, Αρμένιοι, Εβραίοι αστοί και Τούρκοι αξιωματικοί.[15]

Κατά την ίδια και τον Ευριπίδη Γεωργανόπουλο, η κυριότερη αιτία για το ξέσπασμα του κινήματος υπήρξε ο φόβος για διαμελισμό της Αυτοκρατορίας, που κορυφώθηκε τον Ιούνιο του 1908, χάρη στις φήμες που προκάλεσε η συνάντηση του Βρετανού βασιλιά και του Ρώσου τσάρου στο Ρεβάλ, μιας και υπήρξε η πιθανότητα να επιτραπεί στη Ρωσία η επέμβασή στην Εγγύς Ανατολή.[16] Ο Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος απέδωσε το ξέσπασμα φιλελεύθερων καλλιεργημένων εθνικιστών Τούρκων, αξιωματικών και διοικητικών υπαλλήλων, στην ταπείνωση που υπόκειντο οι Οθωμανοί από τις συνεχείς παρεμβάσεις των ευρωπαϊκών Δυνάμεων στον ευρύτερο οθωμανικό χώρο και ιδίως στην Μακεδονία,

---

[9] Γιάνης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τ.ΙΒ', Αθήνα 1959, σ. 74-75.
[10] Ανθούλα Φιλιππίδου, *Το κίνημα των Νεοτούρκων και οι επιπτώσεις του στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (1908-1922),* Αθήνα, 2014, σ. 115.
[11] Ευρυπίδης Γεωργανόπουλος, *Το νεοτουρκικό κίνημα και οι επιπτώσεις του στον Ελληνισμό του Πόντου 1908-1914*, Αθήνα, 2000, ό. π., σ. 19.
[12] Στο ίδιο, σ. 81-82.
[13] Δημήτρης Κιτσίκης, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ο αιώνα,* Αθήνα 1998[3], σ.88.
[14] Φιλιππίδου, ό. π., σ. 115.
[15] Κιτσίκης, ό. π., σ. 88.
[16] Φιλιππίδου, ό. π., σ. 129.

στην οποία είχε, μάλιστα, εγκατασταθεί ευρωπαϊκή Χωροφυλακή, από το 1903. Η επιλογή της Μακεδονίας έγινε λόγω της εθνολογικής σύνθεσης της, καθώς οι χριστιανικές εθνότητες που κατοικούσαν σε αυτή και η απειλή των βαλκανικών κρατών ενίσχυαν τον τουρκικό εθνικισμό, στην περιοχή.[17]

Στόχος του κινήματος ήταν η οικονομική ανάκαμψη της Αυτοκρατορίας και η ανάπτυξη πολιτικής ταυτότητας των Οθωμανών, προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις προκλήσεις της Δύσης, που έθεταν σε κίνδυνο την ακεραιότητα της Αυτοκρατορίας.[18]

Η οργάνωση του κινήματος ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη, την περίοδο 1889-1897, έπειτα εξαπλώθηκε στο Παρίσι, στη Γενεύη και στο Κάιρο την περίοδο 1889-1908, και τέλος στη Θεσσαλονίκη, μεταξύ 1906-1908. Η κυριότερη οργάνωση που δημιουργήθηκε ήταν η «Επιτροπή για την Ένωση και την Πρόοδο», που μετονομάστηκε σε «Επιτροπή Ενώσεως και Προόδου», το 1889, και σε «Επιτροπή για την Οθωμανική Ένωση και Πρόοδο», το 1895, από έναν Αλβανό, τον Ιμπραήμ Τέμο, έναν Κιρκάσιο, τον Μεχμέτ Ρεσίτ, έναν Κούρδο, τον Ισάκ Σουκουτί και τον Αμπντουλλάχ Τσεβντέτ, που φοιτούσαν στην Στρατιωτική Ιατρική Σχολή της Κωνσταντινούπολης.[19]

Από τα μέλη που προσηλυτίστηκαν σε αυτή, ως επί των πλείστων δημόσιοι υπάλληλοι, δάσκαλοι και φοιτητές, ξεχώρισαν, για το ρόλο τους στο κίνημα του 1908, ο δεκαεννιάχρονος γιατρός Ναζίμ, από τη Θεσσαλονίκη και ο δεκαπεντάχρονος ταχυδρομικός υπάλληλος Μεχμέτ Ταλαάτ,[20] ο οποίος ασκούσε οξεία κριτική στην Κυβέρνηση, μέσω των δημοσιευμάτων που εξέδιδαν τα μέλη της Επιτροπής. Τα έντυπα αυτά οδήγησαν τους συντάκτες τους σε φυγή, και μεταδίδονταν μέσω των ευρωπαϊκών ταχυδρομείων.[21]

Ήδη από το 1865 είχε ιδρυθεί η μυστική εταιρεία των Νεοθωμανών, με σκοπό την αντίσταση στο δεσποτικό Σουλτάνο. Αυτοί υπήρξαν ο αρχικός πυρήνας των φιλελεύθερων Νεότουρκων.[22] Οι διάφοροι «πυρήνες» της οργάνωσης, δεν διέπονταν από συγκεκριμένη

[17] Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912),* Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 7-8.
[18] Γεωργανόπουλος, ό. π., σ. 19. Φιλιππίδου, ό. π., σ. 129.
[19] Κιτσίκης, ό. π., σ. 88· Φιλιππίδου, ό. π., σ. 114.
[20] Κιτσίκης, ό. π., σ. 89.
[21] Φιλιππίδου, ό. π., σ. 115.
[22] Κιτσίκης, ό. π., σ.88-89· Φιλιππίδου, ό. π., σ. 114-115.

ιδεολογία και δεν ήταν πολιτικά ενεργοί. Διοργάνωναν μυστικές συναντήσεις και αναγνώσεις βιβλίων «Νέων Οθωμανών», μοίραζαν και αφισοκολλούσαν, στην Κωνσταντινούπολη, αντικυβερνητικές προκηρύξεις.[23] Οι Νεότουρκοι αντιμάχονταν τόσο το Σουλτάνο, τον «Αβδούλ τον καταραμένο» ή «τον μεγάλο δολοφόνο»,[24] όσο και τον Πανισλαμισμό. Επικράτησαν δύο ιδεολογίες, η εξάλειψη των εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων και ο φιλελευθερισμός, που επέτρεπε την παύση των εθνικών και θρησκευτικών διακρίσεων, τη συνταγματική μοναρχία και τον εξευρωπαϊσμό.[25]

Το 1897, το γόητρο του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β΄ αυξήθηκε, χάρη στη νίκη των Οθωμανών κατά των Ελλήνων.[26] Τον Ιούλιο, το Παλάτι έστειλε τον Αχμέτ Τζελαλεντίν Πασά στη Γενεύη, όπου κατέληξε σε «Ανακωχή» με τα εκεί μέλη της Επιτροπής, κατόπιν σκληρών διαπραγματεύσεων, καθώς ο Σουλτάνος επιθυμούσε τον επαναπατρισμό των αντιπάλων του.[27] Η Επιτροπή, με τη συγκατάθεση του Μουράτ μπέη,[28] δέχτηκε την παύση των εκδοτικών δραστηριοτήτων της και πολλά μέλη επέστρεψαν στην Αυτοκρατορία, με αντάλλαγμα υψηλόβαθμες θέσεις και υπόσχεση για μεταρρυθμίσεις. Κάποιοι άρπαξαν την ευκαιρία για μία υψηλόβαθμη θέση, και αποδέχθηκαν τη δωροδοκία του Παλατιού. Έτσι, τη στιγμή που αυτοί γίνονταν πρέσβεις στην Ευρώπη, τα γραφεία τους διαλύονταν, απογοητευμένα.[29] Η οργάνωση της πόλης διαλύθηκε. Ο Αχμέτ Ριζά και φίλοι του δεν ήταν μεταξύ αυτών, καθώς συνέχισαν την εκδοτική τους δράση, σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις.[30] Ορισμένοι, που δεν πίστεψαν τις υποσχέσεις του Σουλτάνου, επιχείρησαν την επανίδρυση της οργάνωσης άλλες δύο φορές, μα η διαφωνίες με το Ριζά και η δωροδοκίες του Σουλτάνου αδρανοποίησαν το εγχείρημα. Μάλιστα, εξέδωσαν, ως το 1900 το όργανο Οσμανλή.[31]

Όταν οι υποσχέσεις αποδείχθηκαν φρούδες και όσοι συνελήφθησαν εξορίστηκαν στην πόλη Φιζάν, όλοι επέστρεψαν, εκ νέου, στη δράση τους, αν και χρειάστηκε να

[23] Φιλιππίδου, ό. π., σ.114-115.
[24] L.S. Stayrianos, *The Balkans 1815-1914*, U.S.A. 1958, σ. 524.
[25] Φιλιππίδου, ό. π., σ. 114-115.
[26] Στο ίδιο, σ. 81-82.
[27] Στο ίδιο, σ. 117.
[28] Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 182.
[29] Φιλιππίδου, ό. π., σ. 118.
[30] Γεωργανόπουλος, ό. π., σ. 25· Φιλιππίδου, ό. π., σ. 117.
[31] Γεωργανόπουλος, ό. π., σ. 25.

επαναδιαπραγματευθούν με τον Σουλτάνο, ως και το 1899, λόγω της οικονομικής κρίσης και υπό το πρίσμα των πιέσεων αυτού προς την Ευρώπη.[32] Η Επιτροπή ενισχύθηκε από σημαντικά πολιτικά πρόσωπα, όπως ο Μαχμούντ Τζελαλεντίν πασά, πρώην Υπουργός Δικαιοσύνης, το 1892. Παρά τη μάταιη προσπάθεια του Σουλτάνου να τον αναγκάσει να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη μαζί με τους γιους του Σαμπαχεττίν και Λουτφουλάχ, εκείνος τον κατήγγειλε ως απολυταρχικό κυβερνήτη και αξίωσε μεταρρυθμίσεις. Ο Σαμπαχεττίν στήριξε τον πατέρα του και αναδείχθηκε σε μεγάλο εκφραστή του φιλελευθερισμού. Ο ίδιος ήταν υπέρ της ανάμειξης των Ευρωπαίων ή και μη Μουσουλμάνων στην ανατροπή του Σουλτάνου, μα έβρισκε την αντίθεση των υπολοίπων, οπότε αναγκάστηκε να αναθεωρήσει. Οι τρείς άντρες ενίσχυσαν σημαντικά την Επιτροπή, με οικονομικές παροχές, άλλα, η Επιτροπή πλέον πέρασε στον έλεγχο πρώην κυβερνητικών γραφειοκρατών.[33]

Στο μεταξύ, οι ιατροί Ναζίμ μπέης και Μπαντίν Σακίρ αναδιοργάνωσαν την Επιτροπή και ενέτειναν την προπαγανδιστική της δράση.[34] Παράλληλα, το 1906, ο αξιωματικός Μουσταφά Κεμάλ, μαζί με άλλους αξιωματικούς, ίδρυσε το μυστικό σωματείο «Πατρίς», στη Δαμασκό, που έδωσε ώθηση στον Α΄ Γραμματέα Ταχυδρομείου και Τηλεγράφου Μεχμέτ Ταλάτ Πασά, τον Συνταγματάρχη- Αρχιγραμματέα του Γ' Σώματος Στρατού Αχμέτ Τζεμάλ, τον Εβραιομουσουλμάνο ανθέλληνα Ραμί μπέη και σε άλλους, να συγκροτήσουν το σωματείο «Ίδρυμα Οθωμανικής Ελευθερίας», στη Θεσσαλονίκη.[35] Το κομιτάτο είχε ως πρότυπο την Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (IMRO). Δεν υπήρχε συγκεκριμένος αρχηγός, καθώς σε κάθε συγκέντρωση εκλεγόταν ειδικός πρόεδρος. Στην αύξηση των μελών του συνέβαλαν οι μασονικές στοές της πόλεις.[36] Τα δύο σωματεία συνενώθηκαν, μετά τη μετάθεση του Κεμάλ στη Θεσσαλονίκη. Το σωματείο «Οθωμανική Ελευθερία» ανέπτυξε επαφές με τη Γαλλία, ενώ το σωματείο «Πατρίδας και Ελευθερίας» δεν υφίστατο πια.[37]

---

[32] Φιλιππίδου, ό. π., σ. 118.
[33] Στο ίδιο, σ. 119.
[34] Φιλιππίδου, ό. π., σ. 121.
[35] Φιλιππίδου, ό. π., σ. 121-122· Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 183· Stayrianos, ό . π . , σ. 525.
[36] Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 186· Charles Roben Buxton, *Turkey in Revolution*, London 1909, σ. 48· . E. Ernest Edmondson Ramsaur, *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908,* σ. 103· Douglas Dakin, *The Diplomacy of the Great Powers and the Balkan States, 1908-1914,* Balkan Studies 3^2 1962, σ. 377.
[37] Φιλιππίδου, ό. π., σ. 121-122.

Οι επαναστάτες εντός και εκτός συνόρων της Αυτοκρατορίας, συνδέθηκαν το 1907. Η επαφή με το πρόγραμμα του Αχμέτ Ριζά έγινε μέσω δύο εξόριστων αξιωματικών, στο Παρίσι και ο Ριζά πείστηκε να ηγηθεί της «Οθωμανικής Επιτροπής της Ελευθερίας», με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Το όνομα της νέας οργάνωσης που προέκυψε ήταν «Οθωμανική Επιτροπή Ενώσεως και Προόδου»,[38] με επικεφαλής τον Ισμαήλ Τζάμπουλατ και τον Μίντατ Σούκρου.[39] Το 1907, ο ιατρός Ναζίμ μετέβη στη Θεσσαλονίκη, ως σύνδεσμος. Στις 27 Σεπτεμβρίου υπεγράφη η πράξη συγχωνεύσεως που όριζε την εσωτερική διεύθυνση ως υπεύθυνη για την προετοιμασία της επανάστασης.[40]

Σύμφωνα με τις «Αναμνήσεις» του αγωνιστή Αλέξανδρου Ζάννα, στα πλοκάμια της οργάνωσης συμμετείχαν και δύο Έλληνες φανατισμένοι υπέρ των Νεότουρκων, ο Αντώνης Αντωνιάδης, γιατρός του Ρουμλουκιού, τον οποίο ανέλιξαν σε σπουδαίο τοπικό παράγοντα, και ο Αλέξανδρος Αϊβαλιώτης, από τις Κυδωνίες, πρώην ενεργό μέλος της Οργάνωσης της Θεσσαλονίκης του Αθανάσιου Σουλιώτη- Νικολαΐδη. Και οι δύο ενήργησαν προδοτικά για τους συμπατριώτες τους. Ο Ζάννας μνημόνευσε και τις συναντήσεις του Λάμπρου Κορομηλά, Έλληνα προξένου της Θεσσαλονίκης, στο σπίτι του, με τον Ταλαάτ μπέη, το Μπουρσαλή Ταχήρ, το Χατζή Μιντάτ μπέη, τον Τζεμάλ Ραχμέτ, τον Χατζή Αδήλ, τον Εβραίο Εμμ. Καράσο και τον Αχμέτ Νιαζή, για την διευκόλυνση μετακινήσεων των ελληνικών αντάρτικων σωμάτων. Η στάση των Νεότουρκων, έως τότε, ήταν φιλική προς τις μειονότητες.[41]

Οι Νεότουρκοι ενέταξαν στο καθημερινό τους λεξιλόγιο τις λέξεις «εθνικό» και «Τούρκος» και άρχισαν να αποζητούν συγκρότηση εθνικού κράτους, με κοινά εθνικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού. Η παρούσα αστική τάξη έπρεπε να αντικατασταθεί από μία αμιγώς μουσουλμανική αστική τάξη, η οποία θα συνέβαλε στην οικονομική ανεξαρτητοποίηση από την Ευρώπη.[42]

---

[38] Κιτσίκης, ό. π., σ. 92.
[39] Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 184.
[40] Κιτσίκης, ό. π., σ.92.
[41] Βακαλόπουλος, ό. π., σ.184-185 · Αλέξανδρος Ζάννας, *Ο Μακεδονικός Αγών, Αναμνήσεις,* Θεσσαλονίκη 1960, σ. 99-108, 122· Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Μακεδονικός Αγώνας 1904-1908. Η Ένοπλη φάση,* Θεσσαλονίκη 1987, σ. 165, 247, 260· Dakin, ό. π., σ. 378 και υποσημειώσεις 8 και 9.
[42] Φιλιππίδου, ό. π., σ. 123, 130.

Οι Νεότουρκοι, στην αρχή, παρέσυραν όλους τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας, ωστόσο, όταν ο Σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ Β΄επιδίωξε να επαναφέρει τις θεμελιώδεις αξίες του Ισλάμ, το πολιτικό καθεστώς επιδεινώθηκε και η ιδέα του πανισλαμισμού επικράτησε αυτής του παντουρκισμού, περί εθνικής συνείδησης και ενότητας των Μουσουλμάνων της Αυτοκρατορίας.[43]

ii) Το κίνημα των Νεότουρκων

Λίγο πριν ξεσπάσει το κίνημα, μακεδονικοί πληθυσμοί, στο Σόροβιτς (Αμύνταιο), την Κοζάνη, την Ελασσώνα, τη Θεσσαλονίκη, δέχονταν πιέσεις από τους Νεότουρκους, ώστε να μυηθούν σε αυτό. Οι Έλληνες πρόξενοι του Μοναστηρίου, Κωνσταντίνος Δημαράς και των Σερρών, Αντώνιος Σαχτούρης φοβούμενοι τα αντίποινα του Σουλτάνου, συνιστούσαν επιφυλακτικότητα.[44]

Στις αρχές του καλοκαιριού του 1908, σημειώθηκαν επιθέσεις και δολοφονίες κατά των επιθεωρητών του Σουλτάνου και ώθησαν τους Νεότουρκους αξιωματικούς της Μακεδονίας σε στρατιωτική στάση («προνουντσιαμιέντο»). Η εξέγερση πραγματοποιήθηκε νωρίτερα από το προγραμματισμένο, καθώς, το Μάιο του 1908, ο κουνιάδος του φυλάρχου της Θεσσαλονίκης Ναζήμ μπέη, Ένβερ μπέης, επιχείρησε να τον δολοφονήσει, για να μην αποκαλύψει στην Πύλη όσα έμαθε ανακρίνοντας, από το Φεβρουάριο και εξής, Τούρκους φοιτητές και αξιωματικούς του Γ΄ σώματος. Ο ίδιος, διέφυγε στη Ρέσνα και τον Ιούλιο, τον ακολούθησε και ο Αχμέτ Νιαζή, παίρνοντας μαζί πολεμοφόδια, όπλα και στρατιωτικές μονάδες του νεοσύστατου «Εθνικού Τάγματος». Αυτό ήταν και το έναυσμα για την εξέγερση. Το κομιτάτο «Ένωση και Πρόοδος» έστειλε τελεσίγραφο στο Σουλτάνο για αποκατάσταση του Συντάγματος του 1876 και συγκρότηση Οθωμανικού κοινοβουλίου. Ακολούθησαν ανακρίσεις, βιαιότητες και κάποιοι φόνοι. Ύποπτοι Τούρκοι αξιωματικοί ανακαλούνταν στην Κωνσταντινούπολη, καθώς υπήρχαν

[43] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 186-187· Ramsaur, ό. π., σ. 147-148· Stanford J. Shaw- Kurul Ezel Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, The Rise of Modern Turkey, 1808-1975,* τ. 2, σ. 258-263.

[44] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ*. 189-191.*

υπόνοιες για απόκρυψη βομβών και δυναμίτιδας, αλλά ο Σουλτάνος δεν έλαβε αυστηρά μέτρα.[45]

Στις 23 Ιουλίου, το Μοναστήρι ανακηρύχθηκε «ελεύθερο», από το Κομιτάτο. Ο αξιωματικός Ρουσέν ηγείτο εκατό στρατιωτών και είκοσι αξιωματικών, που έφτασαν στη Δράμα και ζητούσαν «Πατρίδα, ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα», στα γαλλικά και πρέσβευε ότι το Σύνταγμα ήταν μονόδρομος για τη σωτηρία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μετά τον όρκο αφοσίωσης στο Σύνταγμα των κατοίκων της Δράμας, στάλθηκε στη Κωνσταντινούπολη τηλεγράφημα που κοινοποιούσε στο Σουλτάνο τη διακήρυξη του Συντάγματος. Όμοια τηλεγραφήματα κατέφθαναν από όλη τη Μακεδονία, αναγκάζοντας το Σουλτάνο να επαναφέρει το Σύνταγμα του 1876.[46]

Οι αξιωματικοί ήταν όλοι τους μικροαστοί και ήταν επιφυλακτικοί απέναντι στους αριστοκράτες και γαιοκτήμονες. Δεν θέλησαν να αναλάβουν την ευθύνη να πάρουν την εξουσία στα χέρια τους κι επέλεξαν να ελέγχουν την κυβέρνηση του Σουλτάνου. Ο Αβδούλ Χαμίτ Β΄ θα βασίλευε ως συνταγματικός μονάρχης, χωρίς κρατική εξουσία. Την εξουσία θα ασκούσε ο μεγάλος βεζίρης Σαΐτ πασάς. Τον επόμενο μήνα ξέσπασε διαμάχη μεταξύ της Επιτροπής, της κυβέρνησης των φιλελευθέρων και του Σουλτάνου.[47]

Οι Φιλελεύθεροι που κατείχαν την εξουσία ως και τις 13 Φεβρουαρίου και ήταν συνεχιστές των εξόριστων στη Γαλλία, στο «Συνέδριο διοικητικής αποκεντρώσεως και ιδιωτικής πρωτοβουλίας» συγκροτήθηκαν υπό τον Πρίγκιπα Σαμπαχεττίν και εναντιώθηκαν σε συστήματα συγκεντρωτικού κράτους και ελεγχόμενης οικονομίας, κερδίζοντας την εύνοια των εθνικών κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας. Ήταν δυτικοποιημένοι αριστοκράτες («βολταιριανοί»), υπέρ του καπιταλισμού και του βρετανικού προτύπου διαβίωσης, γι αυτό και έχαιραν της υποστήριξης της Αγγλικής Πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη. Αντίθετα, οι Ενωτικοί ήταν μικροαστοί, χωρίς κοινωνικό πρόγραμμα, λόγω της καταγωγής τους, και ήταν υπέρ του συγκεντρωτισμού και των ιδεών των Ιακωβίνων.[48]

---

[45] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 190· Κιτσίκης, ό. π., σ. 92-93· Γεωργανόπουλος, ό. π., σ. 32· Φιλιππίδου, ό. π., σ. 133.
[46] Κιτσίκης, ό. π., σ. 92-93· Γεωργανόπουλος, ό. π., σ. 32· Φιλιππίδου, ό. π., σ. 133.
[47] Κιτσίκης, ό. π., σ. 94.
[48] Κιτσίκης, ό. π., σ. 95-96.

Σε ολόκληρη τη Μακεδονία εκτυλίσσονταν επεισόδια μεταξύ Νεότουρκων και οπαδών του Σουλτάνου. Στρατός, έφεδροι και πολεμοφόδια κατέφθαναν από όλη την Τουρκία. Οι περιπολίες ολοένα και αυξανόντουσαν. Ο Σουλτάνος δε πρόλαβε την εξέγερση και οι ευθύνες βάρυναν το Χιλμή πασά. Στο Μοναστήρι στάλθηκε ο Οσμάν πασάς, έκτακτος στρατιωτικός επιθεωρητής της Ευρωπαϊκής Τουρκίας. Ο Εσάντ πασάς, διοικητής του Γ΄ σώματος στρατού, αντικαταστάθηκε από τον Ιμπραήμ πασά, διοικητή της Θ΄ μεραρχίας Σερρών. Σώματα στρατού αρνούνταν να καταστείλουν την επανάσταση.[49]

Το σύνθημα δόθηκε στην Αχρίδα, από τον Αχμέτ Νιαζή και τους 200 στρατιώτες που τον συνόδευαν, ζητώντας την επαναφορά του Συντάγματος του 1876. Παράλληλα, εξεγέρσεις ξέσπασαν στα Γρεβενά, την Ελασσόνα, την Κοζάνη, τη Πτολεμαΐδα και τα Σέρβια. Ο Σεμσή πασάς, διοικητής του βιλαετιού Κοσόβου, επιχείρησε να καταστείλει την εξέγερση, μαζί με δύο τάγματα, και δολοφονήθηκε. Αντικαταστάτης του ήταν ο Οσμάν πασάς. Η Πύλη αντιλήφθηκε το ανεξέλεγκτο της κατάστασης. Στρατιωτικοί, αξιωματικοί, ανώτεροι υπάλληλοι Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου, Σκοπίων, Σερρών και Καβάλας αυτομολούσαν στο κίνημα, ενώ παρεμποδιζόταν η ενίσχυση των εφέδρων. Τρομερά γεγονότα θα λάμβαναν χώρα, εάν ο Σουλτάνος δεν παραχωρούσε το Σύνταγμα σε εικοσιτέσσερις ώρες.[50]

Στην Βέροια και την Έδεσσα οι Έλληνες κλήθηκαν να ταχθούν στο πλευρό των Νεότουρκων. Ο δήμαρχος Βοδενών χαρακτήριζε τον Σουλτάνο «όργανο ευρωπαϊκών επεμβάσεων». Ο Μητροπολίτης Βοδενών απέφυγε να δηλώσει εγγράφως συνεργασία ή ουδετερότητα. Όμοιες κινήσεις έγιναν στη Στρώμνιτσα και το Σουμπόσκο.[51]

Τις πρώτες μέρες του κινήματος, Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι και Αλβανοί της Μακεδονίας ενθουσιάστηκαν και προσέγγισαν τους Μουσουλμάνους της περιοχής, θεωρώντας πως μετά και τον ένοπλο αγώνα της περιόδου 1904-1908, που ενίσχυσε το ελληνικό στοιχείο, θα βελτιωνόταν το πολιτικό καθεστώς. Όμοια, αλλά πιο συγκρατημένα, αντέδρασαν και οι απανταχού Έλληνες.[52]

---

[49] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 192.
[50] Στο ίδιο, σ. 193-194· Stayrianos, ό. π., σ. 526.
[51] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 194.
[52] Στο ίδιο, σ. 9.

Η Ελληνική αντίσταση έδειχνε αποδιοργανωμένη. Οπλαρχηγοί του Μακεδονικού Αγώνα έγιναν αίτιοι αντιδικιών με τους ντόπιους και προέβησαν σε καταχρήσεις. Η ελληνική πολιτική έσφαλε, καθώς, παρά τις πρώτες επιφυλάξεις της απέναντι στο νέο καθεστώς των Νεότουρκων, τελικά, επηρεασμένη από το φόβο για βουλγαρική επικράτηση και από την ανάγκη διατήρησης των σχέσεών της με την Πύλη, λόγω του αλύτρωτου ελληνισμού, υπήρξε διαλλακτική.[53]

Στις 27 Ιουνίου 1908, οι τουρκικές προξενικές αρχές έλαβαν επείγουσα εγκύκλιο από τον Υπουργό Εξωτερικών Γ. Μπαλτατζή, που καταδείκνυε την καταδικαστική στάση της επίσημης ελληνικής πολιτικής απέναντι στα γεγονότα. Ο Τζεμάλ μπέης, ταγματάρχης του Γ΄ σώματος στρατού, επιδίωξε, διαμέσου του Έλληνα διερμηνέα του Βρετανικού Προξενείου, Μάρκου Θεοδωρίδη, να σταματήσει τη δράση των ελληνικών αντάρτικων σωμάτων. Έκανε λόγο για ειρήνευση και ανύπαρκτο πια Μακεδονικό ζήτημα και μη αναγκαία ευρωπαϊκή επέμβαση και ζήτησε να ακολουθηθεί το παράδειγμα των Βουλγάρων ανταρτών, ώστε να μην υπάρχει κίνδυνος φανατισμού των μουσουλμανικών πληθυσμών.[54]

Ωστόσο, ήταν ήδη γνωστό πως φανατικοί Μουσουλμάνοι ετοίμαζαν αντίποινα κατά του Ελληνικού Προξενείου και της Μητρόπολης και εκκαθαρίσεις Χριστιανών, ενώ ήδη μποϊκόταραν τους Έλληνες και τα προϊόντα τους στο Μοναστήρι. Εάν ο Σουλτάνος τηρούσε σκληρότερη στάση, τότε και οι Νεότουρκοι θα καταλάμβαναν τα διοικητήρια και θα καθαιρούσαν τις υπάρχουσες αρχές. Τα πνεύματα όξυνε η επίσκεψη στην Αθήνα, του Μουτήρ πασά και η διασύνδεση των Νεότουρκων, από τον ελληνικό Τύπο, με τους ξένους, αλλά και τους Βουλγάρους της Μακεδονίας.[55]

Ο Σουλτάνος δεν μπορούσε πια να αντιδράσει και υπό το φόβο εμφυλίου πολέμου και κατόπιν τηλεγραφήματος από τον γενικό επιθεωρητή των βιλαετιών Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου και Σκοπίων, υποχώρησε επαναφέροντας το Σύνταγμα του 1876 και προαναγγέλλοντας εκλογές. Κήρυξε ελευθερία, ισότητα και γενική αμνηστία στους

[53] Στο ίδιο, σ. 9-10.
[54] Στο ίδιο, σ. 196.
[55] Στο ίδιο , σ. 196

πολιτικούς κρατούμενους. Ο τουρκικός Τύπος τον επαινούσε για τη στάση του, ενώ παράλληλα, εγκωμίαζε τους Νεότουρκους.[56]

Οι πρεσβείες των Μεγάλων Δυνάμεων ενημερώθηκαν με μία διακήρυξη του Κομιτάτου για τους στόχους του κινήματος. Οι Δυτικοί ανακάλεσαν τους ξένους αξιωματικούς, τη διεθνή οικονομική επιτροπεία και τα όργανα εποπτείας από την περιοχή της Μακεδονίας.[57]

Σε Θεσσαλονίκη, Δράμα, Καβάλα, Σέρρες, Μοναστήρι Βούλγαροι και Έλληνες πανηγύριζαν μαζί. Στις 10/24 Ιουλίου 1908 κηρύχθηκε στη Θεσσαλονίκη το Σύνταγμα. Η αστυνομία δεν τόλμησε να αντιδράσει στην τοιχοκόλληση προκηρύξεων από το κομιτάτο «Ένωση και Πρόοδος», καθώς ακόμη και οι πιο πιστοί στο Σουλτάνο αξιωματικοί είχαν παρεισφρήσει στο κίνημα. Αφετηρία ήταν το Ταχτά Καλέ, στην Εγνατία. Αξιωματικοί ξεχύθηκαν στους δρόμους διαβάζοντας προκηρύξεις. Πλήθος κόσμου τους ακολουθούσε ως το βράδυ, ενώ στο εστιατόριο του Λευκού Πύργου, αντάρτες συνέχαιραν το Κομιτάτο. Τα μεσάνυχτα έφτασε το τηλεγράφημα της κήρυξης του Συντάγματος του Μιντάτ πασά, συνοδευόμενο από παραίνεση να διαλυθεί το Κομιτάτο. Οι Νεότουρκοι αρνήθηκαν την ύπαρξη κομιτάτου και νέο τηλεγράφημα διόρθωνε τη διατύπωση, αναφερόμενο στα αντάρτικα σώματα, στα οποία δινόταν αμνηστία, όπως και σε όλους τους Χριστιανούς. Η επίσημη κήρυξη του Συντάγματος έγινε την επομένη, με την παρουσία είκοσι χιλιάδων κατοίκων, στο Διοικητήριο της πόλης.[58]

Παράλληλα, κηρύχθηκε η πολιτειακή μετάβαση στο Μοναστήρι και η γενική αμνησία. Το Ελληνικό Κέντρο Μοναστηρίου διέταξε τον Γεώργιο Δικώνυμο- Μακρή να επιστρέψει. Συναντήθηκε με άλλους αρχηγούς και το πρωί σχηματίστηκε πομπή από το Μεγάροβο στο Μοναστήρι, μαζί με δέκα ιερείς, οκτώ ανώτερους Τούρκους αξιωματικούς και πλήθος κόσμου.[59]

Στις Σέρρες οι εικόνες του Σουλτάνου ξεκρεμάστηκαν και Οθωμανοί υπέγραφαν αναφορές για την διαφύλαξη των συνταγματικών αρχών. Τα σώματα Τζουμαγιάς, Ζίχνας και

[56] Στο ίδιο, σ. 196-197.
[57] Γεωργανόπουλος, ό. π., σ. 32.
[58] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 196-199.
[59] Στο ίδιο, σ. 202.

Νευροκοπίου παραδόθηκαν στις τουρκικές αρχές. Οι Καβάλα στρατοκρατούταν. Οι Έλληνες των Σκοπίων ευχαρίστησαν τις αρχές, με επιβλητική πορεία.[60]

Ενόψει των επερχόμενων εκλογών και συνεπαρμένοι από συγκίνηση, οι Χριστιανοί πανηγύριζαν με τις επαγγελίες του Χιλμή πασά. Τρεις ημέρες κράτησαν οι εορτασμοί κι έπειτα, Έλληνες και Βούλγαροι αντάρτες και εκδρομείς, συνέρρεαν στο Ελληνικό Κράτος και τη Βουλγαρία. Έλληνες, Σέρβοι, Αλβανοί αντάρτες και αποφυλακισμένοι από το Μοναστήρι οδηγήθηκαν από τους Νεότουρκους στον «Κήπο της Προόδου» (Μπες-Τσινάρ) για να γιορτάσουν. Τις επόμενες ημέρες κατέφθαναν στην πλατεία Ελευθερίας, από τη Δοϊράνη, το Κιλκίς και το Πέσοβο εκδρομείς, μητροπολίτες, αρχιμανδρίτες, μουφτήδες, αρχηγοί των αντάρτικων σωμάτων, ελληνικών και βουλγαρικών.[61]

Οι χριστιανικές εθνότητες φαίνονταν να έχουν συμφιλιωθεί και ο ένοπλος αγώνας, επιτέλους, σταμάτησε. Όλοι περίμεναν να επωφεληθούν από το νέο πολίτευμα και πολλοί εξαπατήθηκαν. Οι εκπρόσωποι της ελληνικής πολιτικής, όπως ο Απόστολος Αλεξανδρής, αγνοώντας πλήρως τα προβλήματα των αλύτρωτων Ελλήνων επικρότησαν την αλλαγή του καθεστώτος στην Τουρκία. Μάλιστα, ασκούσαν μικροπολιτική ως προς το Μακεδονικό ζήτημα, κατηγορώντας τον Τύπο για διασπορά επίπλαστου φόβου, σχετικά με τη βαλκανική απειλή και τις συνθήκες διαβίωσης του αλύτρωτου ελληνισμού, βλάπτοντας το ελληνικό στοιχείο της Μακεδονίας.[62] Ήλπιζαν στη δημιουργία μιας Ελληνοτουρκικής Αυτοκρατορίας, που θα διέπονταν από ισότητα και αδελφότητα Ελλήνων και Τούρκων και θα υπέτασσε τους Σλάβους.[63] Οι χριστιανικοί λαοί ήλπιζαν για μια βαλκανική ομοσπονδία και έπαψαν να προφυλάσσονται. Στην Αθήνα, διοργανώθηκε πανηγυρικό συλλαλητήριο με ψήφισμα υπέρ του κινήματος.[64]

Ο πολιτικός Στέφανος Δραγούμης, που έμελλε να γίνει πρωθυπουργός από τον Ιανουάριο ως τον Οκτώβριο του 1910, έκανε λόγο για αναβίωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στην οποία οι Τούρκοι, ως άλλοι Ρωμαίοι, θα αφομοιώνονταν από την «Ελληνική Αυτοκρατορία». Είχε σαφώς επηρεαστεί από τον αξιωματικό Αθανάσιο Σουλιώτη-

[60] Στο ίδιο, σ. 204.
[61] Στο ίδιο, σ. 199-200.
[62] Στο ίδιο, σ. 9-10, 200-201.
[63] Κιτσίκης, ό. π., σ. 102.
[64] Γεωργανόπουλος, ό. π., σ. 33.

Νικολαΐδη, φίλο του γιου του Ίωνα, που μαζί είχαν πολεμήσει στο Μακεδονικό Αγώνα και αργότερα, πρωτοστάτησαν στην «Πανελλήνια Οργάνωση».[65]

Ο Δημήτριος Ράλλης, όντας αρχηγός της αντιπολίτευσης, επισκέφτηκε το 1908 τη Θεσσαλονίκη και η «Επιτροπή Ενώσεως και Προόδου» τον δέχτηκε με τιμές. Εκείνος απάντησε με φιλοφρονήσεις υπέρ των Νεότουρκων, προκαλώντας την αποδοκιμασία Ελλήνων διπλωματών και αξιωματικών.[66] Το επόμενο έτος, όταν έγινε πρωθυπουργός, παράκουσε τους Έλληνες αξιωματικούς του Ελληνικού Προξενείου της Θεσσαλονίκης και αποδυνάμωσε την αντίσταση, αποσύροντας όλους τους άλλους αξιωματικούς των ελληνικών προξενείων της Μακεδονίας και της Θράκης, ως αντίβαρο στο Κρητικό ζήτημα. Πίστευε πως οι υπόδουλοι Έλληνες θα έχαιραν στο εξής ίσης μεταχείρισης με τους Τούρκους. Έτσι, οι ένοπλοι πυρήνες της Μακεδονίας αποδυναμώθηκαν από τους Νεότουρκους. Σύντομα, όσοι πανηγύριζαν, στην αρχή, διαπίστωσαν το ουτοπικό τους σφάλμα, το ίδιο και ο Ράλλης, όταν ο Ραχμή μπέης του είπε πως μόνο ραγιάδες υπήρχαν και όχι ελληνισμός, αλλά πλέον ήταν αργά.

Υπήρχαν, όμως και εκείνοι που κατάλαβαν το σφάλμα, όπως ο Παύλος Γύπαρης και άλλοι Έλληνες οπλαρχηγοί. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄ εξέφραζε την ανησυχία του για το ποιόν των Νεότουρκων.[67] Ωστόσο, ο ελληνοθωμανικός Τύπος τον ανάγκασε να υποχωρήσει, για να μη ξεσπάσει εμφύλια διαμάχη. Οι Έλληνες της Μικρά Ασίας, ο Σαμπαχεττίν και ορισμένοι άλλοι υποστήριξαν τον Πατριάρχη.[68] Στο εξής, το Μακεδονικό ζήτημα υποβαθμίστηκε σε ένα ακόμα πρόβλημα του αλυτρωτισμού.[69]

Ο μουσουλμανικός πληθυσμός, πέραν της Μακεδονίας, της Κωνσταντινούπολης και των παραλίων της Μικρά Ασίας, δεν αποδεχόταν να εξισωθεί με τις άλλες εθνότητες και δη με τους Χριστιανούς. Επομένως, συντάχθηκε με το Σουλτάνο. Οι Άραβες κράτησαν στάση

---

[65] Κιτσίκης, ό. π., σ. 103-104.

[66] Κιτσίκης, ό. π., σ. 111· Ζάννας, ό. π., σ. 56.

[67] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 11, 201· Σ.Θ. Λάσκαρης, *Διπλωματική Ιστορία της Ελλάδος 1821-1914,* Αθήνα 1947, σ. 217· Νικόλαος Καζάζης, *Η πολιτική μεταβολή εν Τουρκία και το ελληνικόν έθνος, «Ελληνισμός»* 1908, σ. 714-715· Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Αθήνα 1931, τ. 1, σ. 33.

[68] Γεωργανόπουλος, ό. π., σ. 33-34.

[69] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 11.

αναμονής, ενώ οι Εβραίοι είχαν ήδη συνδεθεί με το Κομιτάτο. Οι Αρμένιοι παράκουσαν τον Πατριάρχη τους και δέχθηκαν να συνεργαστούν με τους Νεότουρκους.[70]

Στα μέσα Ιουλίου 1908, ο Ενβέρ μπέης ζήτησε από τις μη μουσουλμανικές κοινότητες να στείλουν τρεις εκπροσώπους η κάθε μία, στη συνάντηση του Κομιτάτου στις 17 Ιουλίου, στο Splendid Pallas. Η ελληνική αντιπροσωπεία άλλαξε, μετά από παρέμβαση των Νεότουρκων, με τη συμβολή του διευθυντή του ελληνικού προξενείου Θεσσαλονίκης και του Μητροπολίτη της πόλης.[71]

Ο Πρόξενος της Θεσσαλονίκης Ευθύμιος Κανελλόπουλος εξέφρασε την ανησυχία του για τον πραγματικό ρόλο των μειονοτήτων στις επικείμενες βουλευτικές εκλογές. Πρότεινε τις θέσεις που θα έπρεπε να κατοχυρώσει η Ελληνική Κοινότητα και απέτρεπε να θιγούν το εκκλησιαστικό και το εκπαιδευτικό ζήτημα.[72]

Οι δύο Έλληνες εκπρόσωποι ευχαρίστησαν τους Νεότουρκους για το Σύνταγμα και όσα επαγγέλονταν και οι μπέηδες απάντησαν πως επιδίωκαν ειρήνη, ισότητα και ευημερία για την Αυτοκρατορία και καλές σχέσεις με τους γείτονες. Γι αυτό ζητούσαν τη σύμπραξη των άλλων εθνοτήτων. Από τις μειονότητες ζήτησαν να υποβάλουν στο κομιτάτο «Ένωση και Πρόοδος» τα αιτήματα τους, για την τροποποίηση του Συντάγματος, να πάρουν θέση για τον εκλογικό νόμο και την καθολική στράτευση, να προτείνουν μέτρα για τις δικαιοδοσίες των δημαρχείων και για τη βελτίωση της παιδείας, της γεωργίας, των τεχνών και του εμπορίου.[73]

Η Ελληνική Κοινότητα εξέλεξε δύο επιτροπές, η μία για να συνέρχεται με το Κομιτάτο των Νεότουρκων και να συμβάλει στην προετοιμασία των εκλογών και η άλλη για να θέσει τις ελληνικές θέσεις. Όταν η πρώτη επιτροπή εξέφρασε τα παράπονά της σχετικά με τις βιαιοπραγίες και τις καταλήψεις εκκλησιών από Βούλγαρους αντάρτες, έλαβε ως απάντηση μια απειλητική προκήρυξη κατά των Ελλήνων του βιλαετιού για την απόκρυψη ανταρτών και πολεμοφοδίων. Τα κύρια ελληνικά αιτήματα, μεταξύ άλλων, ήταν ο τερματισμός της βίας και τρομοκρατίας των Βουλγάρων ανταρτών, το ελεύθερο στο «συνέρχεσθαι» και

[70] Γεωργανόπουλος, ό. π., σ. 33-34.
[71] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 205.
[72] Στο ίδιο, σ. 207.
[73] Στο ίδιο, σ. 206.

«συνεταιρίζεσθαι», η στρατολογία με θρησκευτικά κριτήρια, ο εξευρωπαϊσμός του Συντάγματος, η εκπροσώπηση στη Γερουσία και το γνήσιο αντιπροσωπευτικό εκλογικό σύστημα με αναλογική αντιπροσώπευση ανά περιφέρεια και εθνότητα.[74]

Τα ελληνικά χωριά του Μοριχόβου, ανυπεράσπιστα από τους Έλληνες αντάρτες, δέχονταν τρομοκρατικές επιθέσεις από τους Βουλγάρους, και ο Έλληνας Υπουργός Εξωτερικών Γ. Μπαλτατζής προσπαθούσε να αποφύγει ένα νέο βουλγαρικό κίνημα, καθώς κυκλοφορούσαν φήμες για κήρυξη αυτονομίας της Μακεδονίας με εγγυητές τους Νεότουρκους. Τις φήμες διέψευσε ο Ενβέρ μπέης στα τέλη Ιουλίου 1908. Η ελληνική αντίσταση είχε ζητήσει να παραμείνουν ένοπλα σώματα μόνο στον Όλυμπο.[75]

Όλο τον Αύγουστο, η ελληνική επιτροπή πραγματοποιούσε επαφές σχετικά με τις επικείμενες εκλογές. Οι Νεότουρκοι επιδίωκαν να διασφαλίσουν την πλειοψηφία του μουσουλμανικού στοιχείου και ζήτησαν την συνεργασία με το καθεστώς. Ως προς την καθολική στράτευση, δέχτηκαν το σύστημα τοπικών περιφερειών, αλλά αρνήθηκαν την ομοιογένεια των στρατιωτικών μονάδων, που ζήτησαν οι Έλληνες εκπρόσωποι. Στόχευαν στην αναγνώριση του προγράμματος του Νεοτουρκικού Κομιτάτου από την ελληνική αντιπροσωπία και το πέτυχαν, υπό τον όρο να επανεξεταστούν ορισμένες παράμετροι. Τον Οκτώβριο, στο Γ΄ συνέδριο του Κομιτάτου, υπό την προεδρεία του Χαλήλ μπέη, τονιζόταν ο σεβασμός των άλλων φυλών, με στόχο «την ένωση των εθνικοτήτων».[76] Έναν ουτοπικό στόχο, μιας και θα επέφερε ρήξεις σε εθνικό και πολιτικό επίπεδο.[77]

iii) Αναταραχές

Τον Οκτώβριο, η Βουλγαρία κήρυξε την ανεξαρτησία της.[78] Τα ελληνικά σχολεία και οι εκκλησίες καταλαμβάνονταν το ένα μετά το άλλο. Οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις είχαν διαλυθεί, την ίδια ώρα που οι Νεότουρκοι εξόπλιζαν τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς

[74] Στο ίδιο, σ. 208-210.
[75] Στο ίδιο, σ. 212-213.
[76] Στο ίδιο, σ. 216-217.
[77] Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι. -1919, Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες, Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος,* Αθήνα 1997, σ. 456.
[78] Barbara Jelavich, *History of the Balkans, Twentieth Century*, vol.2, Cambridge 1983, σ. 40.

της Μακεδονίας. Μάταια διαμαρτύρονταν με διαβήματα οι προξενικές αρχές, το Πατριαρχείο, οι Κωνσταντινουπολίτες και οι κοινότητες Μακεδονίας και Θράκης.[79]

Με ατομική πρωτοβουλία ιδρύθηκαν δύο οργανώσεις που θα διεκπεραίωναν στο εξής το αλυτρωτικό πρόγραμμα, η «Πανελλήνια Οργάνωση», με πρόεδρο τον Παναγιώτη Δαγκλή και πρωτεργάτες τον Ίωνα Δραγούμη και τον Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη, όπως ανέφερα παραπάνω, και η «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως», η οποία εντάχθηκε σε αυτή. Στόχος ήταν η στελέχωση της Ελληνικής άμυνας.[80] Το όραμα του Σουλιώτη ήταν η σύσταση μιας ελληνοτουρκικής συνομοσπονδίας, με γνώμονα τη διαφύλαξη της πολιτιστικής ταυτότητας «του κόσμου του Αιγαίου», που θα εξελισσόταν σε μία «ανατολική φυλή».[81] Για το Σουλιώτη, πολιτισμός Ανατολικής Μεσογείου και ελληνικός πολιτισμός ήταν ταυτόσημα.[82]

Οι συνθήκες διαβίωσης για τους Χριστιανούς στη Μακεδονία ήταν τόσο αξιοθρήνητες που η κήρυξη του Συντάγματος πυροδότησε εργατικό κίνημα, ως απόρροια της οικονομικής κρίσης του 1908, σε συνάρτηση με το κίνημα των Νεότουρκων.[83] Οι δολοφονίες, οι εξοπλισμοί, οι στρατιωτικές ασκήσεις, οι θανατικές ποινές εναντίον Ελλήνων, που αρνούνταν να πληρώσουν φόρους στους Βουλγάρους, είχαν γίνει η νέα πραγματικότητα που βίωνε η Μακεδονία.[84]

Παράλληλα, ξεκίνησαν και οι τουρκικές βιαιοπραγίες, με αφορμή το «κατασκευασμένο» μητροπολιτικό ζήτημα της Δράμας. Ως το Δεκέμβριο, ο τουρκικός φανατισμός είχε φτάσει στο απόγειο του, οξυμένος από τον Τουρκικό Τύπο και οι Νεότουρκοι εξοπλίζονταν συνεχώς. Μουσουλμάνοι εισέβαλαν στα σπίτια Ελλήνων, σε διάφορες επαρχίας, αναζητώντας κρυμμένο οπλισμό. Ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών ενημέρωσε για τα καθέκαστα, το Νοέμβριο, τους Ευρωπαίους πρέσβεις στην Αθήνα.[85]

---

[79] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…» σ. 25-27· Buxton, ό. π., σ. 185-194.

[80] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 11-12.

[81] Κιτσίκης, ό. π., σ. 104· Ίων Δραγούμης, *Όσοι ζωντανοί,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια, Νέα Ζωή, 1926, σ. 128.

[82] Κιτσίκης, ό. π., σ. 104.

[83] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 24· Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου,* Θεσσαλονίκη 1980, σ. 32.

[84] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 238-241.

[85] Στο ίδιο, σ.238-241.

Τον Οκτώβριο του 1908 η Κρήτη κήρυξε την ένωση της με την Ελλάδα, γεγονός που δε σκόπευαν να δεχτούν οι Νεότουρκοι, ιδίως μετά το αρνητικό κλίμα που προκλήθηκε στις Τουρκικές εκλογές, στα τέλη του έτους. Οι πρώτες βουλευτικές εκλογές, που θα διεξάγονταν ως το Νοέμβριο, έπρεπε να αποκλείουν την επικράτηση των Χριστιανών και αυτό τόνιζε στους Νεότουρκους την αδυναμία ενσωμάτωσης αυτών και των υπολοίπων μειονοτήτων, στο οθωμανικό έθνος. Οι μάχες στη Μακεδονία, μεταξύ Τούρκων και ριστιανών, ήταν αδύνατο να ξεχαστούν. Τα ιδεώδη στα οποία στήριξαν το κίνημά τους, πολύ γρήγορα θάφτηκαν και αντικαταστάθηκαν από μίση και βιαιοπραγίες. Μια καταπιεστικότατη ολιγαρχία διαδέχθηκε τις υποσχέσεις για ισότητα και δικαιώματα, γεγονός που επιβεβαίωσε η διεξαγωγή εκλογών, απόλυτης νοθείας, υπό το καθεστώς βίας και τρομοκρατίας.[86]

Στις βουλευτικές εκλογές Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου του 1908 επικράτησε παμψηφεί η Επιτροπή, δίνοντας μόνο μία έδρα στο «Κόμμα των Φιλελεύθερων Οθωμανών». Ο πρόεδρος της Βουλής ήταν μέλος του κομιτάτου «Ένωση και Πρόοδος». Ο πρίγκιπας Σαμπαχεττίν και ο πρωθυπουργός Κιαμήλ πασάς δεν εξελέγησαν, αν και ο δεύτερος συνέχισε να ηγείται της κυβερνήσεως. Οι 288 έδρες, κατανεμήθηκαν, κατόπιν συμφωνίας, σε όλες τις κοινότητες (147 στους Τούρκους, 60 στους Άραβες, 27 στους Αλβανούς, 26 στους Έλληνες, 14 στους Αρμένιους, 10 στους Σλάβους και 4 στους Εβραίους). Στις 17 Δεκεμβρίου 1908, έγινε η πρώτη κοινοβουλευτική συνεδρίαση.[87] Στις 4 Δεκεμβρίου 1908, εγκαινιάστηκε η Οθωμανική Βουλή και συνεδρίασε στα μέσα του μήνα. Ο εορτασμός των εγκαινίων υπήρξε εντυπωσιακός και η μέρα ορίστηκε ως γενική αργία, στη Θεσσαλονίκη, έπεσαν 101 κανονιοβολισμοί και ξέφρενοι πανηγυρισμοί είχαν κατακλείσει την πόλη.[88]

Η «δημοκρατική» Βουλή των Νεότουρκων πέρασε σωρεία νομοσχεδίων που στοχοποιούσαν τους Χριστιανούς. Εισβολές σε σπίτια και συλλήψεις Χριστιανών έγιναν συχνό φαινόμενο. Ακολούθησαν εκβιασμοί και κακοποιήσεις στις πλατείες, βασανισμοί και μαρτύρια, ενώ θύματα της κατάστασης ήταν και οι μητροπόλεις και τα ελληνικά προξενεία της Μακεδονίας. Και όλα αυτά, έως και το 1911, καθώς ούτε ο ιταλοτουρκικός πόλεμος στάθηκε ικανός να κοπάσει το μένος των Νεότουρκων και των ληστρικών τους

[86] Στο ίδιο, σ. 23· Λάσκαρης, σ. 318-323· Βεντήρης, ό. π., σ. 34· Dakin, ό. π., σ. 331-332.
[87] Κιτσίκης, ό. π., σ. 94.
[88] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 224, 226.

ομάδων.[89] Οι κτηνωδίες δεν είχαν τέλος, γεγονός που ταυτοποίησε και ο πρόεδρος της Βαλκανικής Επιτροπής, Νοελ Μπάξτον, στα χωριά των Σερρών, όπου οι κάτοικοι αναγκάζονταν να ομολογήσουν ακόμα και ψευδώς.[90]

Κι ενώ το εκκλησιαστικό νομοσχέδιο δημιουργούσε συνεχείς τριβές μεταξύ των Ελλήνων και Βουλγάρων Χριστιανών, ο Ναζήμ μπέης προέβη σε ένα σημαντικό εγχείρημα για την επικράτηση των Μουσουλμάνων, καθώς ανέλαβε να υλοποιήσει, σύμφωνα με την σοβινιστική εφημερίδα «Τανίν», τη μεταφορά μουσουλμανικών πληθυσμών στα Μακεδονικά εδάφη, από τη Βοσνία, η οποία είχε καταληφθεί από τους Αυστριακούς. Ωστόσο, οι ανεπαρκείς χειρισμοί του προέδρου της Κεντρικής επιτροπής Θεσσαλονίκης Ιμπραήμ μπέη άφησαν τους μετανάστες άστεγους και σε άθλιες συνθήκες. Όσοι κατάφεραν να επιβιώσουν προσπαθούσαν να εξασφαλιστούν εις βάρος των ντόπιων Χριστιανών, που εκδίωκαν από τον τόπο τους. [91]

Οι Οθωμανοί έπαψαν να έχουν εμπορικές συναλλαγές με Έλληνες, αρχίζοντας σκληρό οικονομικό πόλεμο. Τον Ιανουάριο του 1909 ο μητροπολίτης Δράμας απελάθηκε από τους Τούρκους, που διατηρούσαν πια ξεκάθαρα ανθελληνική στάση. Έλληνες της Μακεδονίας, κατηγορούνταν, συλλαμβάνονταν και καταδικάζονταν από τις τουρκικές αρχές, με διάφορες αιτιάσεις. Τα δολοφονημένα θύματα πλήθαιναν συνεχώς, και μεταξύ αυτών και ο ανταποκριτής της εφημερίδας «*Εμπρός»*, στη Σιάτιστα.[92]

Στο Μοναστήρι συστάθηκε, το Φεβρουάριο, νομαρχιακό συμβούλιο, με τη συμμετοχή και Ελλήνων, για την εξέταση των παραπόνων, και το Μάρτιο οι Νεότουρκοι αποφάσισαν τη διαίρεση της πόλης σε εικοσιοκτώ τμήματα, για να επιτευχθεί μεγαλύτερος έλεγχος. Οι τουρκικοί κύκλοι προέτρεπαν τους Έλληνες να συνταχθούν με τους Νεότουρκους και έσπερναν διχόνοιες.[93]

---

[89] Στο ίδιο, σ. 28-29. Η. Χ. Χαμουδόπουλος, *Ελληνισμός και Νεότουρκοι, Εθνική δράσις του υπόδουλου Ελληνισμού κατά την Νεοτουρκικήν περίοδον*, Θεσσαλονίκη 1926, σ. 30-31· *Ελληνικά Αρχεία Υπουργείου Εξωτερικών*, Προξενεία Μακεδονίας, Μοναστήρι, 2 Φεβρουαρίου1911, αρ. 83.

[90] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 29-30.

[91] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 31-33· *Νέα Αλήθεια,* Θεσσαλονίκη 21 Οκτωβρίου 1909.

[92] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 266-272, 277.

[93] Στο ίδιο, σ. 274-275.

Παράλληλα, απαγόρευσαν τη μετακίνηση των Ελλήνων σχολικών επιθεωρητών και Έλληνες υπήκοοι δάσκαλοι άρχισαν να απελαύνονται από τα τουρκικά εδάφη. Ο Έλληνας πρόξενος Σερρών Αντ. Σαχτούρης, ήδη από τον Ιανουάριο, έκανε λόγο για παντουρκισμό.[94] Στα εκπαιδευτικά ιδρύματα καθιερώθηκε η τουρκική γλώσσα και η διοίκησή τους πέρασε υπό τον έλεγχο των Οθωμανών. Στην τοπική αυτοδιοίκηση, τον κρατικό μηχανισμό, το στρατό, δεν τηρήθηκε η αναλογική εκπροσώπηση.[95]

Το Μαρτίου, πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη ένα αντιεπαναστατικό κίνημα από τους φιλελεύθερους, τους φανατικούς ισλαμιστές και τους οπαδούς του Σουλτάνου και ξεκίνησε ένας ανελέητος αγώνας εκτουρκισμού με αποκορύφωμα τη σφαγή Αρμενίων και Αδάνων, τον Απρίλιο του 1909. Η Επιτροπή έχασε για λίγο την εξουσία, την οποία επανέκτησε τον επόμενο μήνα χάρη στον Μακεδονικό Στρατό, υπό τον στρατηγό Μαχμούτ Σεβκέτ πασά. Έκτοτε δόθηκε έρεισμα στο στρατό να αναμιγνύεται στην άσκηση πολιτικής και κηρύχθηκε στρατιωτικός νόμος.[96]

Τον Απρίλιο του 1909, ο Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ εκθρονίστηκε. Η αντικατάσταση του από τον αδερφό του Μεχμέτ Ε΄, τον οποίο ήλεγχε η Επιτροπή, σηματοδότησε την έναρξη σκληρότερης πολιτικής απέναντι στην ελληνική Εκκλησία και το Πατριαρχείο. Ο πασάς επέβαλε στρατιωτικό νόμο (ως τον Μάρτιο του 1911) εξασφαλίζοντας την παντοδυναμία του. Ο Σουλτάνος ενισχύθηκε από την αντεπανάσταση και τη διαμάχη των οπαδών της Επιτροπής (Ενωτικούς) και των Φιλελευθέρων, για τον έλεγχο της Επανάστασης. Η Επιτροπή συνθηκολόγησε με τους ανώτατους συντηρητικούς αξιωματικούς, απομονώνοντας τους νέους αξιωματικούς, ως και το 1913.[97]

Το Κομιτάτο, στο δεύτερο συνέδριό του,[98] αποφάσισε να αφοπλίσει τους Χριστιανούς της Μακεδονίας και της Θράκης, εφαρμόζοντας τον Σεπτέμβριο του 1909 το νομοσχέδιο περί διάλυσης των «ληστρικών συμμοριών»,[99] να εξοπλίσει τους Μουσουλμάνους, να επιβάλει στρατοδικεία στους αντιφρονούντες και να αποκλείσει εμπορικά τα ελληνικά προϊόντα και

[94] Στο ίδιο, σ. 275-276.
[95] Φιλιππίδου, ό. π., σ. 152.
[96] Στο ίδιο, σ. 152.
[97] Κιτσίκης, ό. π., σ. 94, 96· Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 33-34.
[98] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 28. Βλ. Dakin, ό. π., σ. 404.
[99] Φιλιππίδου, ό. π., σ. 229-230.

τους Έλληνες εμπόρους, υπό την εποπτεία νεοϊδρυθείσας ειδικής οθωμανικής επιτροπής.[100] Οι Νεότουρκοι υποδαύλιζαν τους εθνικούς ανταγωνισμούς και προκαλούσαν εντάσεις μεταξύ των Χριστιανών. Σκοπός τους ήταν να αποδυναμώσουν τόσο τους Έλληνες όσο και τους Βουλγάρους και να αποτρέψουν την ανεξαρτητοποίηση των Αλβανών. Οι μουσουλμανικές συμμορίες αύξησαν τη δράση τους στη Μακεδονία, ώστε να αφομοιώσουν τους Χριστιανούς, υπό την καθοδήγηση της Επιτροπής. Αργότερα, η Επιτροπή διχάστηκε σε σωβινιστές και μετριοπαθείς, στην περιοχή του Μοναστηρίου, και ενέτεινε τις εχθροπραξίες κατά των κατοίκων.[101]

Στο προσκήνιο εμφανίστηκε ένα νέο κομιτάτο, με έδρα τις Σέρρες και μέλη απογοητευμένους αξιωματικούς, χοτζάδες και σοφτάδες. Ονομάστηκε Κομιτάτο Μωάμεθ και πρόεδρός του ορίστηκε ο Τούρκος καθηγητής Αβδουλλάχ εφέντη. Οι θέσεις του διέπονταν από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο και ήταν υπέρ του παλαιού καθεστώτος και υποκινούνταν από το Σουλτάνο. Οι Νεότουρκοι ήταν αποφασισμένοι να υπερασπιστούν το συνταγματικό καθεστώς είτε αυτό απειλούταν από τους συντηρητικούς είτε από τους Βουλγάρους.[102]

Στη Βέροια, οι Έλληνες συσπειρώθηκαν υπό τον πολιτιστικό σύλλογο «Μέλισσα» και ξεπρόβαλαν νέα αντάρτικα σώματα. Η Πανελλήνια Οργάνωση σήμανε αρκετές επιτυχίες στην προσπάθεια εξισορρόπησης του ελληνικού στοιχείου, σε πολλές μακεδονικές περιοχές, αν και το μέλλον διαγραφόταν δυσοίωνο. Πρέπει να σημειωθεί ότι στη Γευγελή, Έλληνες εθελοντές συνάχθηκαν με τους Νεότουρκους στην κρίση του Μαρτίου.[103]

Η ανθελληνική εφημερίδα «*Γενή Ασρ*», δημοσιογραφικό όργανο των Νεότουρκων, έσπερνε τη φήμη πως οι Νεότουρκοι δέχονταν επιθέσεις από Έλληνες αντάρτες, ωστόσο, τα αντάρτικα σώματα είχαν διαλυθεί και μόνο ορισμένα μπόρεσαν να ανασυνταχθούν μερικώς και να επιτεθούν μεμονωμένα, στη Μπρέζανη, την Όστιμα, τη Βίσενη και την Κλεισούρα. [104] Βέβαια, σύμφωνα με τον Ιστορικό Αθ. Βερέμη, όντως δρούσαν ελληνικά σώματα, αρχικά αμυνόμενα στις εξαρχικές ομάδες της Μακεδονίας και από το Νοέμβριο

[100] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 28· Χαμουδόπουλος, ό. π., σ. 8-9.
[101] Φιλιππίδου, ό. π., σ. 229-230.
[102] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 278-279.
[103] Στο ίδιο, σ. 282-285, 290.
[104] Στο ίδιο, σ. 34, 292, 296, 300-301.

του 1908, στο Λαγκαδά, στη Γευγελή- Δοϊράνη, στα Γιαννιτσά, τη Βέροια, τη Φλώρινα, το Μορίχοβο.[105]

Στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα υπήρχε έντονη καχυποψία για ελληνική εξέγερση με απόβαση αγημάτων στην Κρήτη, υποκινούμενη από τα προξενεία της Θεσσαλονίκης και του Μοναστηρίου, με στόχο τον αφανισμό των Μουσουλμάνων κατοίκων του νησιού. Επιτράπηκε, λοιπόν, στις εξαρχικές μειονότητες να καταλάβουν ελληνικά σχολεία και εκκλησίες, εντατικοποιήθηκε ο έλεγχος στα προξενεία και διαλύθηκαν τα ειδικά γραφεία, κηρύχθηκε στρατιωτικός νόμος και κυνηγήθηκαν τα αντάρτικα σώματα, ενώ από τον Ιούλιο του 1909, απελαύνονταν όσοι Έλληνες υπήκοοι θεωρούνταν ύποπτοι για επαναστατική δράση.[106]

Η ανθελληνική στάση των Νεότουρκων ήταν εμφανής και διέφερε από τη στάση αυτών απέναντι στους Σέρβους και τους Βουλγάρους. Θύματα της κατάστασης υπήρξαν και οι Έλληνες πρόξενοι, όπως ο Κωνσταντίνος Δημαράς, πρόξενος Μοναστηρίου, στον οποίο απαγορεύτηκε να παραστεί σε σχολικές εκδηλώσεις. Τα όσα συνέβαιναν επιβεβαίωναν και Αυστριακοί και Βρετανοί πρόξενοι.[107] Τον Οκτώβριο του 1909, και πριν το στρατιωτικό νομοσχέδιο του 1910, οι Χριστιανοί βρέθηκαν αντιμέτωποι με ακόμα ένα μαρτύριο, την υποχρεωτική στράτευση. [108]

Το 1910-1911 παρατηρήθηκε μια προσέγγιση Ελλήνων και Βουλγάρων, τόσο στην Εκκλησία όσο στην Οθωμανική Βουλή και στην αντάρτικη δράση, στάση που παραδέχτηκε και ο Βούλγαρος Μητροπολίτης Μοναστηρίου Αυξέντιος. Ωστόσο, οι Έλληνες διπλωμάτες παρέμεναν επιφυλακτικοί, λόγω των προσπαθειών εθνολογικής αλλοίωσης των σλαβόφωνων Ελλήνων και της ανθελληνικής στάσης ορισμένων βουλγάρικων αντάρτικων ομάδων, παρά τη συμφωνημένη εκεχειρία. Η πολιτική των Νεότουρκων αποτύγχανε στην περιοχή της Μακεδονίας και δε δίστασε να το παραδεχτεί

[105] Αθανάσιος Βερέμης, *Ιστορία του ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σ. 257.
[106] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 34, 292, 296, 300-301.
[107] Στο ίδιο, σ.33-34· Νικόλαος Χαρ. Γεωργιάδης, Όσα έγραψα στο Μοναστήρι 1903-1912, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 227.
[108] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 31-33· *Νέα Αλήθεια,* Θεσσαλονίκη 21 Οκτωβρίου 1909· Σουλιώτη-Νικολαΐδη, ό. π., σ.107-108.

ακόμα και ο Ταλαάτ μπέης, στη μυστική συνεδρίαση του κομιτάτου «Ένωσης και Προόδου», τον Αύγουστο του 1910, στη Θεσσαλονίκη.[109]

Το Μάιο του 1912, το κίνημα των «Σωτήρων Αξιωματικών» κατέφυγε στα Μακεδονικά βουνά, όπου προετοίμαζε τον ένοπλο αγώνα κατά των Νεότουρκων. Έλληνες και Βούλγαροι υπέγραψαν πρωτόκολλο για κοινή απομάκρυνση αυτών, μιας και οι εκλογές εκείνου του έτους περιέγραφαν περίτρανα την πολιτική αυθαιρεσία. Η τουρκική αντιπολιτευτική γραμμή ενισχυόταν συνεχώς και συχνά είχε θύματα αξιωματούχους-οπαδούς των Νεότουρκων. Οι Μουσουλμάνοι της Μακεδονίας ήταν πλέον αγανακτισμένοι. Έτσι, τον Ιούλιο, η νόθα κυβέρνηση έπεσε, ενώ οι Έλληνες επιχείρησαν να ανατινάξουν τη σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης.[110]

[109] Βακαλόπουλος, «Νεότουρκοι…», σ. 35, 37.
[110] Στο ίδιο, σ. 36- 37.

Οι Εφημερίδες *Εμπρός* και *Εστία*

Η παρούσα εργασία εστιάζει στις εφημερίδες *Εμπρός* και *Εστία,* μιας και επρόκειτο για δύο εφημερίδες ευρείας κυκλοφορίας, με έδρα το ελεύθερο Ελληνικό Κράτος. Η επιλογή τους έγινε με γνώμονα την, κατά το δυνατόν, καλύτερη και αντικειμενικότερη απόδοση του κλίματος που επικράτησε τόσο στο ελεύθερο βασίλειο όσο και στον απανταχού υπόδουλο στους Οθωμανούς Ελληνισμό.

Εμπρός

Το *Εμπρός* ήταν Εθνική Εφημερίδα με μεγάλο αναγνωστικό κοινό. Κυκλοφορούσε καθημερινά και εκδιδόταν στην Αθήνα. Διευθυντής και ιδρυτής ήταν ο Δ. Καλαποθάκης. Μετά το 1921, μεταξύ άλλων, τη διεύθυνση ανέλαβε ο Π. Καλαποθάκης, ο Η. Καστανιώτης, ο Ν. Ανύσιος. Την περίοδο Μαΐου 1928- Δεκεμβρίου 1930, ιδιοκτήτης ήταν ο Π. Γιάνναρος. Το 1945, την επανέκδωσε ο Αλ. Καλαποθάκης και το 1954 τη μετέτρεψε σε εβδομαδιαίο λαϊκό έντυπο ποικίλης ύλης.

Ο ιδρυτής της Δ. Καλαποθάκης, άνθρωπος με εθνική δράση, υιοθέτησε νεωτεριστικά στοιχεία και συνεργάστηκε με πολλούς ανταποκριτές, δημοσιογράφους και πολιτευτές. Το περιεχόμενό της εφημερίδας ήταν φιλολογικό και πολιτικό. Το 1899 έκανε πληθώρα πολεμικών ανταποκρίσεων, όντας υπέρ του πολέμου. Το 1904 συστεγαζόταν με το Μακεδονικό Κομιτάτο, του οποίου συνιδρυτής, μαζί με τον Π. Μελά, το Στ. Δραγούμη και άλλους, ήταν ο Δ. Καλαποθάκης και προέδρευε αυτού. Κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού τάχθηκε ενάντια στο Βενιζέλο.[111]

Εστία

[111] Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Β΄, Αθήνα 2008, σ. 179-181.

Η *Εστία* ξεκίνησε να κυκλοφορεί, στην Αθήνα, ως περιοδικό και μετατράπηκε σε καθημερινή απογευματινή εφημερίδα από το Γ. Δροσίνη. Από το 1898 τη διεύθυναν ο Άδωνης Κύρου και ο Σπύρος Δάσιος. Την περίοδο του Νεοτουρκικού κινήματος, που αφορούσε στην έρευνα της παρούσας διπλωματικής εργασίας, τη διεύθυνε ο ιδιοκτήτης Άδωνης Κύρου (1900-1918). Επόμενοι διευθυντές υπήρξαν ο Αχιλλέας και ο Κύρος Α. Κύρου, ο Άδωνις Κ. Κύρου, ο Αλέξης Ι. Ζαούσης, Α. Χρυσάνθης, Γ Τσοκόπουλος, Ι. Ζωγράφος, Χρ. Αγγελομάτης. Κυκλοφόρησε από το 1894 ως το 1941 και από το 1945 έως σήμερα.

Ως προς την ιδεολογική της κατεύθυνση, τα πρώτα έτη της κυκλοφορίας της, υπήρξε Βενιζελική, κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, αλλά το 1914 κατέκρινε την εργατική νομοθεσία του Βενιζέλου. Το 1916, στα «Νοεμβριανά» φιλοβασιλικοί αξιωματικοί κατέστρεψαν το πιεστήριο της, σταματώντας την κυκλοφορία της για πέντε μήνες. Το 1922, αγνόησε την απαγόρευση του Ν. Πλαστήρα κι έθιξε τις αγγλοελληνικές σχέσεις σε συνάρτηση με την «Δίκη των Εξ» και πλήρωσε με παύση της έκδοσης και το 1925, ο Αχιλλέας Κύρου εξορίστηκε, ενώ ο Κύρος Κύρου φυλακίστηκε, διότι παράκουσαν το δικτατορικό καθεστώς του Πάγκαλου.

Κατέκρινε τον Αλ. Παπαναστασίου και το αναλογικό σύστημα, κατηγορώντας το ότι ευνοούσε τον κομμουνισμό και την αναρχία. Το 1932, τάχθηκε υπέρ της «τρίτης κατάστασης» και δύο χρόνια αργότερα, έκανε λόγο για απόλυτη αμεροληψία, χάρη στην αποχή από τις δύο παρατάξεις. Το 1932,δε θεωρούσε φυσικό επακόλουθο την δικτατορία και ήταν κατά των στρατιωτικών συνδέσμων και την ανάμιξη του στρατού στη διακυβέρνηση, έπειτα ήταν υπέρ της μη κομματικής δικτατορίας και θαύμαζε το «εθνικό καθεστώς». Το 1935 έκανε διάλογο με τις αντιβενιζελικές *Πρωία* και *Καθημερινή* για «αποκατάσταση της ψυχικής και εθνικής ενότητος του ελληνισμού». Έπειτα, τάχθηκε υπέρ του Μεταξά.[112]

[112] Στο ίδιο, σ. 263.

Εφημερίδα Εμπρός

i) Οι Πανηγυρισμοί για το Κίνημα μέσα από την εφημερίδα Εμπρός

Τον Ιούλιο του 1908, ξέσπασε το κίνημα τον Νεότουρκων, βάζοντας, προσωρινά, τέλος στις ατέρμονες διαπραγματεύσεις των Μεγάλων Δυνάμεων για το Μακεδονικό ζήτημα.[113] Σκοπός των επαναστατών ήταν να διασωθεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία, από τον επικείμενο διαμελισμό και τη δυτική διείσδυση, διακηρύσσοντας στους «Οθωμανούς πατριώτες» ότι βρισκόταν «Η πατρίδα σε κίνδυνο». Πρότυπό τους ήταν αυτό των Ιακωβίνων, για «Εθνική Ενότητα» με κοινωνική ομοιογένεια, χωρίς μιλέτια.[114]

Στις 5 Ιουλίου 1908, ο ανταποκριτής της εφημερίδας *Εμπρός* στην Κωνσταντινούπολη έκανε λόγο για «ζωηρότατο οργασμό εναντίον των Νεότουρκων», στη Πόλη.[115] Ο συντάκτης του άρθρου με τίτλο «Το κίνημα των Νεότουρκων», στη φυλλάδα της 7ης Ιουλίου, θεωρούσε το κίνημα, που βρισκόταν ακόμη στα σπάργανα, καταδικασμένο να αποτύχει και πίστευε πως έγινε με Βουλγαρική πρωτοβουλία.[116]

Το απόγευμα της 11ης Ιουλίου, δεκαπέντε χιλιάδες Έλληνες, με τη συγκατάθεση Μουσουλμάνων, Εβραίων και αξιωματικών, διαδήλωσαν στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, μετά μουσικής, με προορισμό την πλατεία που μετονομάστηκε σε «Πλατεία Ελευθερίας», ενώ όνομα άλλαξαν κι άλλες πλατείες.[117]

Την επομένη, στο πρώτο άρθρο του *Εμπρός* «Η ανακήρυξις του Συντάγματος», ο αρθρογράφος χαρακτήριζε την ανακήρυξη του Συντάγματος «χαρμόσυνον άγγελμα» και «αναγέννηση» για την Τουρκία. Εξέφερε την πεποίθηση για «κοινή ευδαιμονία» των διαφόρων εθνοτήτων που κατοικούσαν στη Μακεδονία και για επίλυση του Μακεδονικού ζητήματος, που θα συνεπαγόταν το τέλος της Ευρωπαϊκής εποπτείας. Η εφημερίδα πληροφορούσε για την επίσημη ανακήρυξη του Συντάγματος, που έχαιρε πανηγυρικής

[113] Douglas Dakin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 1984, σ. 265.
[114] Joelle Dalegre, *Έλληνες και Οθωμανοί (1453-1923), Από την πτώση της Κωνσταντινούπολης έως την καταστροφή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,* Αθήνα 2006, σ.381.
[115] *Εμπρός,* Αθήνα 5 Ιουλίου 1908.
[116] *Εμπρός,* Αθήνα 7 Ιουλίου 1908.
[117] *Εμπρός,* Αθήνα 14 Ιουλίου 1908.

αποδοχής, στη Θεσσαλονίκη, το Μοναστήρι, τις Σέρρες, τα Σκόπια και αλλού και αναφερόταν στο τηλεγράφημα του Σουλτάνου, με το οποίο ενέκρινε την επαναφορά του Συντάγματος του 1876, το οποίο έγινε η αφορμή για σημαιοστολισμούς και εναγκαλισμούς των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης, διαδηλώσεις ευγνωμοσύνης υπέρ του Σουλτάνου και ευχαριστήρια ψηφίσματα προς τα ανάκτορα του Γιλδίζ. Ο Έλληνας Υπουργός Εξωτερικών Γ. Μπαλταντζής, ενημέρωσε τηλεγραφικώς τον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στη Σμύρνη, κύριο Ποττέν για τη στάση του, απέναντι στα γεγονότα.[118]

Την επομένη, το πρωτοσέλιδο, έκανε λόγο για «εκδηλώσεις ενθουσιασμού» και για πλήθος κόσμου που ζητωκραύγαζε υπέρ του Συντάγματος και της «ελευθερίας». Φαινόταν, όμως, πως οι Χριστιανοί παρέμειναν αδιάφοροι και ουδέτεροι προς τα γεγονότα. Με βάση άλλο άρθρο, σε Σέρρες και Μοναστήρι η αναγγελία του Συντάγματος προκάλεσε «ακράτητο» και «έξαλλο» ενθουσιασμό. [119] Ο Ιστορικός Erik J. Zurcher έκανε λόγο για μία «αόριστη προσδοκία ότι με κάποιο τρόπο η ζωή θα άλλαζε προς το καλύτερο».[120]

Κατά την αναγγελία του Συντάγματος είκοσι χιλιάδες κάτοικοι και στρατιώτες συγκεντρώθηκαν στο Διοικητήριο Μοναστηρίου. Ο αρθρογράφος, στις 29 Ιουλίου, χρησιμοποίησε τις φράσεις «αληθής φρενίτις» και «ουρανομήκεις ζητοκραυγές», καθώς αδυνατούσε να περιγράψει το τι ακολούθησε. Όταν ο Μουτεσαρίφης ανέγνωσε το φιρμάνι της επαναφοράς του Συντάγματος του 1867, το σύνθημα για ατελείωτους εορτασμούς είχε δοθεί.[121] Στις Σέρρες, τα καταστήματα έκλεισαν και το πλήθος συγκεντρώθηκε στο Διοικητήριο. Ο Μητροπολίτης, ο Βούλγαρος ιερέας και ο Ραβίνος, ασπάζονταν μεταξύ τους και ο λαός χειροκροτούσε. Ο Μητροπολίτης ευχήθηκε ευδαιμονία όλων και ο Μουτεσαρίφης, με τον Μούφτη και τον Βούλγαρο ιερέα ανήγγειλαν την αδελφοποίηση, στις υποδιοικήσεις.[122] Ο ανταποκριτής χαρακτήριζε την πόλη αγνώριστη, με διάχυτο το πανηγυρικό κλίμα και εναγκαλισμούς ανθρώπων όλων των εθνοτήτων, μεταξύ τους.[123] Ο οπλαρχηγός καπετάν Στέργιος Βλάμπεης, με τους άνδρες του παραδόθηκε. Τους

[118] *Εμπρός,* Αθήνα 12 Ιουλίου 1908.
[119] *Εμπρός,* Αθήνα 13 και 16 Ιουλίου 1908.
[120] Erik J. Zurcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας,* Αθήνα 2004, σ. 147.
[121] *Εμπρός,* Αθήνα 29 Ιουλίου 1908.
[122] *Εμπρός,* Αθήνα 13 και 16 Ιουλίου 1908.
[123] *Εμπρός,* Αθήνα 29 Ιουλίου 1908.

υποδέχθηκαν πλήθος κόσμου και επιφανείς Νεότουρκοι. Στον «Μπέη Μπαχτσέν» τους περίμεναν Βούλγαροι αντάρτες, για το δείπνο της συμφιλίωσης.[124]

Όμοιοι πανηγυρισμοί έλαβαν χώρα σε πολλές Μακεδονικές πόλεις, τη Δράμα, την Καβάλα, τη Θάσο, τη Γιουμουλτζίνη, το Δεδέαγατς, την Αδιανούπολη, ενώ στη Θεσσαλονίκη η «Μασσαλιώτιδα» είχε την τιμητική της.[125] Ο ενθουσιασμός ήταν δικαιολογημένος, μιας και το κίνημα γέννησε την ελπίδα, στην πολυπολιτισμική και πολύπαθη Μακεδονία ότι ο διαρκής Αγώνας των Ελλήνων για υπεράσπιση των εδαφών και των συμφερόντων τους, θα λάμβανε τέλος.

Στη Θεσσαλονίκη, αξιωματικοί, στρατιώτες και κάτοικοι, αποθέωσαν τον Εμβέρ μπέη,[126] που, σύμφωνα με τον Ιστορικό Λ. Σταυριανό, αναφώνησε «δεν υπάρχουν πια Βούλγαροι, Έλληνες, Ρουμάνοι, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι. Είμαστε όλοι αδέρφια κάτω από το γαλάζιο ουρανό. Είμαστε όλοι ίσοι, υπερηφανευόμαστε που είμαστε Οθωμανοί.»[127]

Στην Κωνσταντινούπολη το κλίμα ήταν εορταστικό. Πραγματοποιήθηκε κοινή διαδήλωση ευγνωμοσύνης Χριστιανών και Μουσουλμάνων, όλων των τάξεων, στα γραφεία της Μεγάλης Βεζιρείας.[128] Τα σκάφη έφεραν ελληνικές και τουρκικές σημαίες.[129]

Στο Μοναστήρι, χίλιοι εξακόσιοι αντάρτες αποφυλακίστηκαν και πολλοί άλλοι κατέβηκαν από τα βουνά. Οι αντάρτες κατέβαιναν στις πόλεις, ζητωκραυγάζοντας υπέρ του Σουλτάνου, το καθεστώς του οποίου αντιμάχονταν ως και λίγες μέρες πριν. Στη Μακεδονία πολλοί κατάδικοι είτε απελευθερώθηκαν είτε απέδρασαν. Ορισμένοι αποφυλακισμένοι οπλαρχηγοί έστειλαν ευχαριστήριο τηλεγράφημα σε λοχαγούς μπέηδες του Μοναστηρίου και της Θεσσαλονίκης.[130] Η εφημερίδα σχολίαζε τον ειλικρινή πατριωτισμό και την ικανότητα των Νεότουρκων να συγκρατούν την τάξη.[131]

---

[124] *Εμπρός,* Αθήνα 30 Ιουλίου 1908.
[125] *Εμπρός,* Αθήνα 13 και 16 Ιουλίου 1908.
[126] *Εμπρός,* Αθήνα 16 Ιουλίου 1908.
[127] L.S. Stayrianos, *The Balkans 1815-1914*, U.S.A. 1958, σ. 526.
[128] *Εμπρός,* Αθήνα 13 Ιουλίου 1908.
[129] *Εμπρός,* Αθήνα 20 Ιουλίου 1908.
[130] Στο ίδιο.
[131] *Εμπρός,* Αθήνα 20 Ιουλίου 1908.

Στη Θεσσαλονίκη βγήκαν στους δρόμους πάνω από πενήντα χιλιάδες διαδηλωτές. Ο Λευκός Πύργος μετονομάστηκε Πύργος «της Προόδου».[132] Το απόγευμα της 14ης Ιουλίου, πλήθος κόσμου και αξιωματικοί υποδέχθηκαν, το πρώτο ελληνικό σώμα, του Ρουμλουκίου.[133] Εβδομήντα Έλληνες αντάρτες συγκεντρώθηκαν.[134] Την επομένη το απόγευμα, κατέφθασαν από τη Δοϊράνη ο Καϊμακάμης, ο Έλληνας Επίσκοπος, ο Βούλγαρος Αρχιμανδρίτης και εξακόσιοι άτομα όλων των εθνοτήτων. Οι αφίξεις οπλιτών, Σέρβων, Βουλγάρων, Αλβανών, Χριστιανών και Ελληνομακεδόνων γίνονταν δεκτές με ενθουσιασμό.[135]

Στα Ιωάννινα και ολόκληρο την Ήπειρο επικρατούσε ενθουσιασμός και πανηγυρισμοί.[136] Επικεφαλής των διαδηλώσεων ήταν ο Μητροπολίτης.[137] Στη Σάμο, η είδηση του Συντάγματος έφτασε στις 16 Ιούλιου, λόγω της υφιστάμενη απαγόρευσης εισαγωγής των ελληνικών εφημερίδων στο νησί. Η κατάπληξη υπήρξε μεγάλη.[138] Στη Σμύρνη προκλήθηκε φρενίτιδα.[139] Επί μέρες, οι κάτοικοι φορούσαν κονκάρδα, για να δηλώσουν τη χαρά τους.[140]

Στις 16 Ιουλίου, στην Κωνσταντινούπολη, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄ ασπάστηκε έναν Νεότουρκο ρήτορα.[141] Ωστόσο, κατηγορήθηκε πως βάλθηκε κατά του Μεγάλου Βεζίρη και της Συνταγματικής παραχωρήσεως, υπολογίζοντας το συμφέρον του, που θα υποσκαπτόταν από το νέο καθεστώς και γι αυτό οργανώθηκε στην Πόλη αντι-πατριαρχική διαδήλωση.[142] Σύμφωνα με ιστορικές πηγές, εξέφρασε γλαφυρά την απογοήτευσή του για την αποκατάσταση του Συντάγματος.[143] Ο Πατριάρχης, άλλαξε σύντομα, ρότα. Δήλωσε τη χαρά του για το Σύνταγμα και ζήτησε συμμετοχή στις

[132] *Εμπρός,* Αθήνα 19 και 23 Ιουλίου 1908.
[133] *Εμπρός,* Αθήνα 21 Ιουλίου 1908
[134] Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912),* Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 199-200.
[135] Στο ίδιο.
[136] *Εμπρός,* Αθήνα 14 Ιουλίου 1908.
[137] *Εμπρός,* Αθήνα 16 Ιουλίου 1908.
[138] *Εμπρός,* Αθήνα 19 Ιουλίου 1908.
[139] *Εμπρός,* Αθήνα 16 Ιουλίου 1908.
[140] *Εμπρός,* Αθήνα 17 Ιουλίου 1908.
[141] Στο ίδιο.
[142] *Εμπρός,* Αθήνα 19 Ιουλίου 1908.
[143] Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19ος αι. -1919, Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες, Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997, σ. 459.

βουλευτικές εκλογές, προτρέποντας να παύσει αυτή η κίνηση εναντίον του.[144] Αργότερα, όταν ο Πρίγκιπας Ανδρέας επισκέφτηκε το Πατριαρχείο, ο Πατριάρχης «εξήρε την παροχή του Συντάγματος», ως δείγμα αγάπης του Σουλτάνου στους λαούς.[145]

Ο πρώην υπουργός Ναυτικού και βουλευτής Μεσσήνης Σπ. Κουμουνδούρος έστειλε συγχαρητήριο τηλεγράφημα στον νέο Υπουργό Εσωτερικών της Τουρκίας Κιαμήλ πασά, ο οποίος έσπευσε να τον ευχαριστήσει. Στις Σέρρες, ο Έλληνας Πρόξενος Αντ. Σαχτούρης, στο λόγο που προσφώνησε έξω από το Προξενείο, ζητωκραύγασε υπέρ του Σουλτάνου και του Συντάγματος.[146]

Στην Αθήνα, πραγματοποιήθηκε πάνδημο εορταστικό συλλαλητήριο ευγνωμοσύνης Ελλήνων και Νεότουρκων στο Σουλτάνο, με τη συμμετοχή εκπροσώπων όλων των Συλλόγων και των εθνοτήτων της Αυτοκρατορίας.[147] Το ψήφισμα που θα παραδιδόταν στην Οθωμανική Πρεσβεία Αθηνών, εξέφραζε την ευγνωμοσύνη του λαού προς το Σουλτάνο, τον θαυμασμό προς του αξιωματικούς του κινήματος και την αδέλφωση Ελλήνων και Τούρκων, με στόχο τη διαφύλαξη της ακεραιότητας της «μεγάλης κοινής πατρίδας».[148] Μακεδόνες οπλαρχηγοί, που αφέθηκαν ελεύθεροι ευχαρίστησαν το Σουλτάνο, μέσω του Τούρκου Πρέσβη στην Αθήνα κι εκείνος τόνισε την ανάγκη για αδιάκοπη αγάπη των Ελλήνων για τους «αδερφούς» Τούρκους.[149]

Στη Σμύρνη, ο Μητροπολίτης και εξήντα χιλιάδες διαδηλωτές συμμετείχαν σε πορεία προς το Διοικητήριο και το στρατώνα και έστειλαν ψήφισμα στο μεγάλο Βεζίρη και το Κομιτάτο. Αποφυλακίστηκαν διακόσιοι δέκα κατάδικοι. Στη Αδριανούπολη, όμως, ξεκίνησε αντεπανάσταση κατά των Νεότουρκων. [150]

Στη Θεσσαλονίκη, πενήντα χιλιάδες κάτοικοι υποδέχτηκαν χίλιους πεντακόσιους Θεσσαλούς, που έφτασαν για να ακούσουν το λόγο του Δημάρχου Αδήλ, του Διοικητή της πόλης και του πρώην Δημάρχου Βόλου Ν. Γεωργιάδη.[151] Μπέηδες και δέκα αξιωματικοί

[144] *Εμπρός,* Αθήνα 21 Ιουλίου 1908.
[145] *Εμπρός,* Αθήνα 25 Ιουλίου 1908.
[146] *Εμπρός,* Αθήνα 19 Ιουλίου 1908.
[147] *Εμπρός,* Αθήνα 20 και 21 Ιουλίου 1908.
[148] Σ. Βουτυράς, Γ. Πώπ, Σίμος, Φ. Βιρβίλης, *Εμπρός,* Αθήνα 21 Ιουλίου 1908.
[149] *Εμπρός,* Αθήνα 21 Ιουλίου 1908.
[150] Στο ίδιο.
[151] Στο ίδιο.

Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι και Ισραηλίτες συνέστησαν επιτροπή υποδοχής. Πενήντα ένοπλοι Ελληνομακεδόνες προστέθηκαν στο πλήθος.[152]

Σε δηλώσεις του ο Έλληνας Πρεσβευτής στο Βερολίνο Αλ. Ραγκάβη, εξέφρασε την πεποίθηση πως «το Σύνταγμα θα βελτιώσει σπουδαίως την θέσιν του Ελληνισμού».[153] Στις 22 Ιουλίου, ο αρθρογράφος και πρώην μαθητής του Ριζά μπέη, αποκάλεσε τους πρωτεργάτες μπέηδες του κινήματος των Νεότουρκων, Ενβέρ, Νιαζή και Μουσταφά Νεζδίπ, μεταξύ άλλων, «πρόδρομους της Αναστάσεως» και υποστήριξε πως το έθνος θα στήριζε πάση θυσία το νέο καθεστώς, που εκείνοι κέρδισαν.[154]

Στις 23 Ιουλίου, η Θεσσαλονίκη γιόρταζε την άφιξη του πρώην Προέδρου του Κομιτάτου, του Χασάν Ριζά μπέη.[155] Ο Τούρκος Πρεσβευτής Ναμπή μπέης δέχθηκε επίσκεψη του πρώην Προέδρου της Κυβέρνησης της Σάμου, Θεμ. Σοφούλη, ο οποίο θέλησε να τον συγχαρεί για το Σύνταγμα.[156] Ο Θ. Γερογιάννης, Πρόεδρος του «Κεντρικού Μακεδονικού Συλλόγου» τηλεγράφησε στον Σουλτάνο, προκειμένου να τον ευχαριστήσει για την συμβολή του στην ευημερία και ασφάλεια της Μακεδονίας,[157] μιας και η κατάσταση στην περιοχή, μέχρι πρότινος, θα μπορούσε ανά πάσα στιγμή να εξελιχθεί σε πόλεμο.[158]

Αίσθηση προκάλεσε στις 21 Ιουλίου, στην Κωνσταντινούπολη, η ανεπίσημη επίσκεψη του Πρίγκιπα Ανδρέα. Μυριάδες Έλληνες και Μωαμεθανοί εναγκαλίζονταν. Την επομένη θα μετέβαινε, με τον Έλληνα Πρεσβευτή Ι. Γρυπάρη, στα Ανάκτορα του Γιλδίζ[159] και στο Πατριαρχείο. Τελικά, όμως, δεν επισκέφτηκε τα Ανάκτορα.[160] Ο Ελληνικός Τύπος εξέλαβε την επίσκεψη στα πλαίσια της ελληνοτουρκικής συμμαχίας.[161]

ii) Η Σταδιακή Μεταστροφή του Κλίματος

[152] *Εμπρός,* Αθήνα 23 Ιουλίου 1908.
[153] *Εμπρός,* Αθήνα 21 Ιουλίου 1908.
[154] *Εμπρός,* Αθήνα 22 Ιουλίου 1908.
[155] *Εμπρός,* Αθήνα 26 Ιουλίου 1908.
[156] *Εμπρός,* Αθήνα 21 Ιουλίου 1908.
[157] *Εμπρός,* Αθήνα 22 Ιουλίου 1908.
[158] Barbara Jelavich, History of the Balkans, Twentieth Century, vol.2, Cambridge 1983, σ.93.
[159] *Εμπρός,* Αθήνα 22 Ιουλίου 1908.
[160] *Εμπρός,* Αθήνα 27 Ιουλίου 1908.
[161] *Εμπρός,* Αθήνα 23 Ιουλίου 1908.

Κατά τη σύσταση νέου Υπουργείου, ο Κιαμήλ πασάς συμπεριέλαβε τρείς Χριστιανούς, ένας εκ των οποίων ήταν ο Δ. Μαυρογορδάτος, ως υπουργός Γεωργίας.[162] Στις 26 Ιουλίου, ο αρθρογράφος Γ. Βουτσινάς, με αφορμή τις διαμαρτυρίες που προκάλεσε η δημοσίευση του «Χάττι Χουμαγιούν» και του σχηματισμού Νέου Υπουργείου, εξέφρασε τη φοβία για ένα μέλλον γεμάτο εκπλήξεις, χάρη στην πάλη Νεότουρκων και Παλαιότουρκων. Οι διαφωνίες για το βαθμό παραχώρησης ελευθεριών είχαν ήδη ξεκινήσει. Οι Νεότουρκοι ανήγγειλαν ότι επρόκειτο να διενεργηθούν εκλογές την 1η Οκτωβρίου.[163]

Στις 24 Ιουλίου, Έλληνες κάτοικοι της Πόλης αποφάσισαν, με τη συμμετοχή και του υπουργού Δ. Μαυρογορδάτου, την ίδρυση «Πολιτικού Συλλόγου», με αφορμή τις επερχόμενες εκλογές, για την «καθοδήγησιν της πολιτικής δράσεως των απανταχού της Αυτοκρατορίας ομοεθνών», όπως τόνισε ο Β. Αριστόβουλος, συνιδρυτής του σωματείου.[164]

Στις 27 Ιουλίου, αντάρτικα σώματα κατέφθασαν στις Σέρρες.[165] Το Μοναστήρι επεφύλασσε μεγάλες εκδηλώσεις «υπέρ της νέας Τουρκικής Πολιτείας», σε δύο χιλιάδες αντάρτες από την Κορυτσά, ως επί το πλείστον Έλληνες. Εορταστικό κλίμα επικρατούσε και στους Έλληνες των Ιεροσολύμων, οι οποίο διαδήλωσαν με κατεύθυνση το Ελληνικό Πατριαρχείο και το Διοικητήριο. Ζητωκραύγαζαν μονοιασμένοι. Στις 28 Ιουλίου, η ορκωμοσία για το νέο Σύνταγμα, τους έκανε να επευφημούν.[166] Ως τις 30 Ιουλίου, αποφυλακίστηκαν 25 Έλληνες, 180 Σέρβοι και 700 Βούλγαροι αντάρτες.[167]

Στις 29 Ιουλίου, ο Ένβερ μπέης, σε ομιλία του, στη Θεσσαλονίκη, έκανε λόγο για ισότητα όλων των εθνοτήτων, ξεσηκώνοντας τα συγκεντρωμένα πλήθη. Τόνιζε πως δεν ήταν πια

[162] *Εμπρός,* Αθήνα 25 και 26 Ιουλίου 1908.
[163] *Εμπρός,* Αθήνα 26 Ιουλίου 1908.
[164] *Εμπρός,* Αθήνα 28 Ιουλίου 1908.
[165] Στο ίδιο.
[166] *Εμπρός,* Αθήνα 29 Ιουλίου 1908.
[167] Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 204.

απαραίτητη η Ευρωπαϊκή αρωγή, πείθοντας ακόμα και τους Βρετανούς, κατά τα γραφόμενα του Εμπρός, για το επικείμενο τέλος του Μακεδονικού Αγώνα.[168]

Την ίδια ημέρα, ο αρθρογράφος του πρωτοσέλιδου άρθρου, με τίτλο «Η νέα όψις», εξέφρασε τους προβληματισμούς του σχετικά με τη Μακεδονία. Η αδιαφορία των Νεότουρκων απέναντι στις βουλγαρικές προκλήσεις στη Μακεδονία διέψευδε τις ελπίδες των Ελλήνων για αλλαγή της κατάστασης στην περιοχή. Η απρονοησία θα καθιστούσε, σύντομα, την εφαρμογή του Συντάγματος αδύνατη και θα επανερχόταν η αναρχία.[169]

Στις 30 Ιουλίου, ξεκίνησαν από το Μοναστήρι διακόσιοι αντάρτες, με κατεύθυνση το Σοροβίτσιο.[170] Την επομένη, ο γενικός αρχηγός των ανταρτών καπετάν Δούκας με τους άντρες του παραδόθηκαν στις Σέρρες. Τους υποδέχθηκαν τριάντα χιλιάδες άνθρωποι, παρουσία επιτροπής των Νεότουρκων. Ο Μητροπολίτης Γρηγόριος και ο Πρόξενος Αντ. Σαχτούρης τους έραναν με δάφνες. Ο Πρόξενος ζητωκραύγαζε ενθουσιασμένος «Ζήτω ο ανδρείος αρχηγός καπετάν Ζέρβας. Ζήτω ο ελληνικός αγών. Ζήτω η Τουρκία.» Οι αντάρτες κατέθεσαν τα όπλα τους στο γυμναστήριο, ακολουθούμενοι από πομπή υπό τον Μητροπολίτη, ο οποίος ευχαρίστησε θερμά τους Νεότουρκους αξιωματικούς και τους Οθωμανούς, για το Σύνταγμα. Ο Δούκας, στο δικό του λόγο, ευχαρίστησε για τις τιμές και τόνισε πως αυτές θα έπρεπε να αποδίδονταν στους Νεότουρκους, που κατόρθωσαν όσα δεν είχε αποφέρει ο αγώνας, δηλαδή την διασφάλιση της πατρίδας «από την τυραννίαν [..] και από τον κίνδυνο τον εξωτερικόν». Είπε πως όφειλε ευγνωμοσύνη σε εκείνους που κατάλαβαν πως οι αντάρτες δεν ήταν εχθροί, «αλλά χωροφύλακες της Τουρκίας», Έλληνες και Οθωμανοί, θα έπρεπε να αντιμετώπιζαν ενωμένοι τους εχθρούς, ως «αδέλφια της ίδιας μάνας». Αναμενόταν η παράδοση και του τελευταίου σώματος.[171] Ωστόσο, σύμφωνα με τον Ιστορικό D. Dakin, πολλά αντάρτικα σώματα πέρασαν στο Ελληνικό κράτος, χωρίς να διαλυθούν. Παραδόθηκαν είκοσι έξι τοπικά σώματα και εμφανίστηκαν άλλα πενήντα πέντε. Ενώ τα παραδοθέντα όπλα ήταν ως επί το πλείστον άχρηστα.[172]

---

[168] Στο ίδιο, ό. π., σ. 187· E. Ernest Edmondson Ramsaur, *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908,* σ. 137· Αλέξανδρος Ζάννας, *Ο Μακεδονικός Αγών, Αναμνήσεις,* Θεσσαλονίκη 1960, σ. 123.
[169] *Εμπρός,* Αθήνα 29 Ιουλίου 1908.
[170] *Εμπρός,* Αθήνα 1 Αυγούστου 1908.
[171] *Εμπρός,* Αθήνα 4 Αυγούστου 1908.
[172] Dakin, ό. π., σ. 267 · Αθανάσιος Βερέμης, *Ιστορία του ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σ. 257.

Για την Κρήτη, η εφημερίδα, στις 31 Ιουλίου, έγραφε στο πρωτοσέλιδό της, πως μετά την ανακήρυξη του Συντάγματος, Έλληνες και Τούρκοι είχαν μονοιάσει και επικρατούσε ηρεμία, γεγονός που ήλπιζε να συμβεί και στη Μακεδονία, παρά τη Βουλγαρική αντίδραση.[173]

Στο Βαθύ της Σάμου μετέβη Επιτροπή των Νεότουρκων και οι κάτοικοι έστειλαν επιτροπή για να συνομιλήσει μαζί της. Ο ηγεμόνας του νησιού, ο Ανδ. Κοπάσης επιδίωξε μάταια, να εμποδίσει τη συνάντηση του λαού με τους Νεότουρκους, για την ευχαρίστηση των οποίων έκανε το παν.[174]

Οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης άρχισαν να εκφράζουν τη δυσαρέσκεια τους στο Κομιτάτο, όταν αρνήθηκε να πάρει θέση για τις αρπαγές ελληνικών εκκλησιών της Μακεδονίας, όπου οι Βούλγαροι, εν ονόματι του Συντάγματος, δρούσαν ανεξέλεγκτοι.[175] Ενώ σε άρθρο της 3ης Αυγούστου, ο ανταποκριτής στην Κωνσταντινούπολη, έκανε λόγο για ευχαρίστηση του ελληνικού Τύπου από τη θέση των Νεότουρκων στο θέμα των εκκλησιών. Ότι δηλαδή, ήταν φρονιμότερο να ασχοληθεί η εκκλησιαστική εξουσία με το ζήτημα.[176]

Τα Ελληνομακεδονικά σώματα κατέβαιναν στις πόλεις ή στην Ελλάδα. Την ίδια ώρα, Αλβανοί και Βούλγαροι παρέμεναν ανήσυχοι. Ο συντάκτης του σχετικού άρθρου, στις 4 Αυγούστου, χαρακτήρισε τους Βούλγαρους πονηρούς και διπλωμάτες. Οι Έλληνες ετοίμασαν τα αιτήματα τους προς τους Νεότουρκους, ώστε να εξασφαλίσουν κοινή γραμμή απέναντι στους Βουλγάρους.[177]

Την προηγούμενη, στο Βόλο, πραγματοποιήθηκε διαδήλωση με παρέλαση. Την ίδια μέρα, οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και τα Πατριαρχεία ταράχθηκαν από την είδηση της απομάκρυνση του τέως Συνοδικού Μητροπολίτη Πελαγονίας Ιωακείμ Φορόπουλου, με απόφαση του Κομιτάτου. Το Πατριαρχείο θα υπέβαλε υπόμνημα στην Κυβέρνηση και το

[173] *Εμπρός,* Αθήνα 30 Ιουλίου 1908.
[174] *Εμπρός,* Αθήνα 1 Αυγούστου 1908.
[175] *Εμπρός,* Αθήνα 3 Αυγούστου 1908.
[176] *Εμπρός,* Αθήνα 4 Αυγούστου 1908.
[177] Στο ίδιο.

Κομιτάτο.[178] Στις 8 Αυγούστου, η εφημερίδα γνωστοποίησε πως ο Υπουργός Θρησκευμάτων είχε στείλει δύο σχετικούς τεσκερέδες στα Πατριαρχεία. [179]

Την ίδια ημέρα τελέστηκε, στο Μητροπολιτικό ναό των Σερρών, πρώτη φορά, χάριν στο νέο φιλελεύθερο καθεστώς, πάνδημο μνημόσυνο για τους πεσόντες αντάρτες στην Ανατολική Μακεδονία, με την παρουσία του πρόξενου Αντ. Σαχτούρη και του καπετάν Δούκα. Στην Κωνσταντινούπολη, επρόκειτο να τελεστεί μεγάλο μνημόσυνο για τη μνήμη του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, ο οποίος είχε απαγχονιστεί για την ελευθερία το 1821.[180] Πιθανότατα δεν επαναλήφθηκαν ποτέ ξανά τέτοιες εκδηλώσεις.

Στις 5 Αυγούστου, το κλίμα στη Μακεδονία είχε αρχίσει να αλλάζει και η εφημερίδα έκανε λόγο για «δυσφορία», «αγανάκτηση», «ανοχή». Το πρωτοσέλιδο ανέλυε τους προβληματισμούς που προέκυπταν από τη στάση του Κομιτάτου απέναντι στους Βουλγάρους. Ο αρθρογράφος, που υπέγραφε ως *ο Περίεργος* αναρωτιόταν εάν οι Νεότουρκοι συνεργάζονταν μαζί τους ή απλά χρονοτριβούσαν, ώστε να αποκατασταθεί η τάξη. Έγραφε πως η δικαιολογημένη αγανάκτηση των Ελλήνων, για τη μείωση της εθνολογικής τους υπόστασης στη Μακεδονία, δε είχε αντίκρισμα, όσο οι Τούρκοι υποκρίνονταν.[181]

Στις 13 Αυγούστου, οι Έλληνες παραπονέθηκαν στο Κομιτάτο για τις εχθροπραξίες των Βουλγάρων και την παράνομη κατάληψη ναών. Οι Νεότουρκοι θα προέβαιναν σε ανακρίσεις.[182]

Στις 12 Αυγούστου, έφθασε στον Πειραιά, επιτροπή του Κομιτάτου.[183] Στις 16 Αυγούστου, επρόκειτο να φτάσουν στην Αθήνα δύο χιλιάδες εξόριστοι Νεότουρκοι. Στον Πειραιά οργανώθηκε γιορτή υποδοχής, με την παρουσία του Τούρκου πρέσβη, του εκεί αντιπροσώπου του Κομιτάτου και άλλων επιφανών φιλελεύθερων Οθωμανών.[184]

---

[178] Στο ίδιο.
[179] *Εμπρός,* Αθήνα 9 Αυγούστου 1908.
[180] *Εμπρός,* Αθήνα 7 Αυγούστου 1908.
[181] *Εμπρός,* Αθήνα 5 Αυγούστου 1908.
[182] *Εμπρός,* Αθήνα 14 Αυγούστου 1908.
[183] *Εμπρός,* Αθήνα 12 Αυγούστου 1908.
[184] *Εμπρός,* Αθήνα 15 Αυγούστου 1908.

Οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης υπέβαλαν υπόμνημα στο Κομιτάτο, στο οποίο, αφότου δήλωσαν την ευγνωμοσύνη τους και την αποδοχή τους στο νέο καθεστώς, ζήτησαν βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος, παύση της τρομοκρατίας στις εκκλησίες και τα σχολεία, «ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι», «κατά περιφέρεια στρατολογία», με ομόθρησκα τάγματα, κατάργηση απελάσεων Οθωμανών υπηκόων και τροποποίηση του Συντάγματος, βάσει των Ευρωπαϊκών χωρών, βουλευτικές προτάσεις νόμων χωρίς περιορισμούς, αλλαγές στη διοίκηση, τη δικαιοσύνη και τη βιομηχανία.[185]

Οι Έλληνες της Μακεδονίας άρχισαν να δυσπιστούν, πιστεύοντας πως υπήρχε συνεννόηση των Νεότουρκων με τους Βουλγάρους.[186] Στο Μοναστήρι, οι Έλληνες έκλεισαν τα καταστήματα τους εις ένδειξη διαμαρτυρίας για τις βουλγαρικές πραξικοπηματικές ενέργειες. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, ανταποκριτές των Βιενναίων φύλλων στη Θεσσαλονίκη, απέδιδαν την ανοχή του Κομιτάτου σε «συμπαιγνίαν», γεγονός με το οποίο ο ίδιος ήταν αντίθετος. Διευκρίνιζε πως η οριστική λύση για την αναρχία θα ήταν ένας πόλεμος Τούρκων και Βουλγάρων, κάτι που δεν ήταν ορθό να γίνει στην παρούσα φάση.[187]

Στις 18 Αυγούστου, ο Φαζλή μπέης, μέλος του Κομιτάτου καθησύχασε τον Οικουμενικό Πατριάρχη για τις προθέσεις των Νεότουρκων περί εκκλησιών. Ο ελληνικός Τύπος χαιρέτησε με ευμένεια την έστω και καθυστερημένη ενέργεια. [188]

Στις 18 Αυγούστου, ο Δ. Ράλλης επανέλαβε τις δηλώσεις σύμφωνα με τις οποίες οι Τούρκοι θα επωφελούνταν από την απεριόριστη εργατικότητα των απανταχού Ελλήνων. Επίσης, έκρινε κακή επιλογή τη μετάβαση του Μητροπολίτη Αθηνών στην Κωνσταντινούπολη .[189]

Στις 21 Αυγούστου, το Πατριαρχείο διαμαρτυρήθηκε στον Υπουργό Εσωτερικών για τα πραξικοπήματα των Βουλγάρων στο Μοναστήρι.[190] Η δυσφορία που προκαλούσαν οι Βούλγαροι στους Θεσσαλονικείς ήταν τόση που τους έκανε να κλείσουν τα καταστήματά τους, όταν πληροφορήθηκαν την προγραμματισμένη άφιξη εκδρομέων από τη Σόφια, στις

[185] Στο ίδιο.
[186] *Εμπρός,* Αθήνα 17 Αυγούστου 1908.
[187] *Εμπρός,* Αθήνα 19 Αυγούστου 1908.
[188] *Εμπρός,* Αθήνα 17 Αυγούστου 1908.
[189] *Εμπρός,* Αθήνα 19 Αυγούστου 1908.
[190] *Εμπρός,* Αθήνα 22 Αυγούστου 1908.

29 Αυγούστου. Ακόμη και όταν οι αρχές τους επέβαλαν, δια της βίας, να τα ξανανοίξουν, κήρυξαν όλοι οι υπάλληλοι απεργία, κλείνοντας εστιατόρια και καφενεία για να διαδηλώσουν. Κεντρικά καφενεία κατελήφθησαν από αξιωματικούς και στρατό. Λογχοφόροι υπήρχαν στους δρόμους. Η στάση των Νεότουρκων σε τίποτα δε θύμιζε συνταγματικό καθεστώς, προξενώντας την αντίδραση των Θεσσαλονικέων.[191]

Στην Κωνσταντινούπολη, οι Έλληνες ίδρυσαν το δικό τους πολιτικό σύλλογο. Ενώ στη Χίο, οι κάτοικοι του νησιού διαδήλωναν για την απομάκρυνση του Μητροπολίτη Χίου και ζητούσαν τη συνδρομή του Σουλτάνου και του Κομιτάτου.[192]

Στις 29 Αυγούστου, η Τραπεζούντα γιόρτασε μεγαλοπρεπώς την επετηρίδα της ενθρόνισης του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β΄. Η κοινότητα επιδίωξε να αποσιωπήσει όσους την έκριναν για το λόγο ότι δεν είχε επιδείξει ενθουσιασμό κατά την παραχώρηση του Συντάγματος. Ορισμένοι Αρμένιοι οργάνωσαν αντιδιαδήλωση.[193]

Έλληνες και Αρμένιοι συνέστησαν από κοινού κομιτάτο, με κοινό πρόγραμμα.[194] Στις 30 Αυγούστου η εφημερίδα ενημέρωνε για την προσπάθεια των Ελλήνων να αναδειχθούν υπέρ των άλλων χριστιανικών εθνών, στη Μακεδονία.[195] Στον Καζά Λαγκαδά της Χαλκιδικής εκλέχθηκαν τέσσερις Έλληνες και ένας Οθωμανός, στις προεκλογές που διεξήχθησαν, για το βουλευτικό αξίωμα.[196] Οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης δέχθηκαν να εκλεγούν δύο Μωαμεθανοί, δύο Έλληνες και ένας Εβραίος, στις Σέρρες δύο Μωαμεθανοί, ένας Έλληνας και ένας Βούλγαρος και στη Δράμα ένας Μωαμεθανός και ένας Έλληνας.[197]

Ο Δ. Ράλλης, αρχηγός της αντιπολίτευσης, επισκέφτηκε το Μοναστήρι, όπου τον υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό.[198] Στο επίσημο γεύμα, ο Πρόξενος της Ελλάδος Κ. Δημαράς έκανε λόγο για «προαγωγήν και ευδαιμονίαν της Τουρκίας», χάρη στις ομαλές σχέσεις Ελλήνων και Οθωμανών. Ενώ ο Ράλλης επεσήμανε πως ήταν αναγκαία αυτή η σύμπραξη. Έπειτα έκανε πρόποση για τον τουρκικό στρατό. Την ίδια μέρα, ο Μητροπολίτης Αθηνών

[191] *Εμπρός,* 31 Αυγούστου 1908.
[192] *Εμπρός,* 2 Σεπτεμβρίου 1908.
[193] Στο ίδιο.
[194] *Εμπρός,* Αθήνα 29 Αυγούστου 1908.
[195] *Εμπρός,* Αθήνα 31 Αυγούστου 1908.
[196] *Εμπρός,* Αθήνα 4 Σεπτεμβρίου 1908.
[197] *Εμπρός,* Αθήνα 5 Σεπτεμβρίου 1908.
[198] Στο ίδιο.

Θεόκλητος, δήλωσε τον ενθουσιασμό των ιερωμένων του Αγίου όρους για το Σύνταγμα και ο ίδιος σχολίασε πως το νέο πολίτευμα ήταν συμφέρον για τον Ελληνισμό, αν και ο χρόνος θα το αποδείκνυε.[199]

Στις 6 Σεπτεμβρίου, το *Εμπρός* ενημέρωνε για την επίσκεψη που επρόκειτο να πραγματοποιήσει ο βασιλιάς Γεώργιος στο Σουλτάνο, σύμφωνα με πληροφορίες που δημοσίευσαν ο *Ελεύθερος Τύπος* και ο *Χρόνος* της Βιέννης.[200] Ωστόσο, δεν πραγματοποιήθηκε σε εύλογο χρόνο ούτε υπήρξε άλλη σχετική ενημέρωση.

Στις 7 Σεπτεμβρίου, το *Εμπρός* δημοσίευσε τη συνέντευξη του Δημάρχου Θεσσαλονίκης, στις εφημερίδες της πόλης, που σκοπό είχε την εξομάλυνση των σχέσεων των πολιτών με τους Νεότουρκους. Ο Δήμαρχος Αδίλ μπέης ζήτησε από τον Τύπο να λειτουργεί κατευναστικά και τόνισε πως οι μέρες χαράς είχαν παρέλθει. Η ψυχρότητα μεταξύ των λαών ήταν γεγονός και μάλιστα, φαινόταν πως οι Νεότουρκοι ξεκίνησαν οικονομικό πόλεμο, αποφεύγοντας τα ελληνικά καταστήματα.[201]

Στις 8 Σεπτεμβρίου, η Λάρισα επρόκειτο να δεχτεί εκδρομείς από την Ελασσόνα, μεταξύ αυτών και επτά Νεοτούρκους. Στο Αλκαζάρ τους προϋπάντησαν, ο Δήμαρχος κύριος Αστεριάδης μαζί με το Δημοτικό Συμβούλιο. Ο Σύμβουλος Ι. Γρυπάρης συνεχάρη τους καλεσμένους για τη δοθείσα ελευθερία.[202] Την επομένη έφτασε στην πόλη και ο Αντιβασιλέας Πρίγκιπας Νικόλαος, με τη συνοδεία του Μεράρχου Δούκα και του υπασπιστή του.[203]

Η εφημερίδα, στις 14 Σεπτεμβρίου, γνωστοποιούσε ότι ο Πρόεδρος της αντιπροσωπείας Θάσου, κύριος Πατρίκιος, διαμαρτυρήθηκε στην Οθωμανική Κυβέρνηση για τη αφαίρεση των προνομίων του νησιού. Ζητούσε την εκλογή Θασίτη βουλευτή και τη διατήρηση της υπάρχουσας διοίκησης, μέχρι να ανοίξει η Βουλή. Ο λαός προειδοποιούσε για αποχή στις εκλογές. [204]

[199] *Εμπρός,* Αθήνα 8 Σεπτεμβρίου 1908.
[200] *Εμπρός,* Αθήνα 6 Σεπτεμβρίου 1908.
[201] *Εμπρός,* Αθήνα 10 Σεπτεμβρίου 1908.
[202] *Εμπρός,* Αθήνα 9 Σεπτεμβρίου 1908.
[203] *Εμπρός,* Αθήνα 10 Σεπτεμβρίου 1908.
[204] *Εμπρός,* Αθήνα 14 Σεπτεμβρίου 1908.

Ο Δ. Ράλλης, σύμφωνα με το *Εμπρός,* σε κοινή συνέντευξή του με τον Υπουργό Εξωτερικών και τον Κιαμήλ πασά συμφώνησε πως δεν συνέτρεχαν πια πολιτικοί λόγοι που να κώλυαν την ένωση των σιδηροδρόμων Τουρκίας και Ελλάδας.[205] Επρόκειτο για ένα τεράστιο έργο που θα συνέδεε τις δύο χώρες, διευκολύνοντας τις σχέσεις τους.

Στις 16 Σεπτεμβρίου, η Τένεδος καλωσόρισε τρία εκδρομικά πλοία, από την Αθήνα. Η επιτροπή της Κωνσταντινούπολης και των Δαρδανελλίων τους υποδέχτηκαν εν πλω. Ο πλοίαρχος Κεμάλ μπέης μίλησε ως απεσταλμένος του Πρίγκιπα Σαμπαχεττίν και ακολούθησε ο αρχηγός της εκδρομής. Μίλησαν για αδελφοποίηση και τόνισαν τη σημασία στήριξης των Ελλήνων στο Σύνταγμα. Ο Μούφτης Βόλου, ο Μητροπολίτης Δαρδανελλίων και ο Αρμένιος ιερέας παρακολουθούσαν εναγκαλισμένοι. Ομοίως και ο Πρόξενος της Ελλάδας με τον απεσταλμένο της ελληνικής Πρεσβείας.[206] Συμμετείχαν πάνω από εκατό χιλιάδες θεατές Έλληνες, Μουσουλμάνοι, Αρμένιοι και Ισραηλίτες, όλων των τάξεων. Πρώτη στάση των εκδρομέων ήταν τα γραφεία του Νεοτουρκικού Κομιτάτου και η Πρεσβεία, όπου τους υποδέχτηκε ο Έλληνας Πρέσβης Ι. Γρυπάρης, μιλώντας τους για αμοιβαία φιλία. Ακολούθησε γεύμα από το Κομιτάτο στην επιτροπή της εκδρομείς, όπου ο πανεπιστημιακός καθηγητής Π. Καρολίδης έκανε λόγο για άρση των παρεξηγήσεων.[207] Στην Υψηλή Πύλη, φώναξαν υπέρ του Μεγάλου Βεζίρη και του Συντάγματος. Ο κύριος Παπαμιχαλόπουλος, επικεφαλής της εκδρομής, επισκέφτηκε τον Κιαμήλ πασσά. Οι Ελλαδίτες επισκέφτηκαν το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τα Πατριαρχεία των Αρμενίων στην Πόλη, το Ροβέρτειο Λύκειο, όπου τους περίμενε ο Πρίγκιπας Σαμπαχεττίν, και τον τάφο του θεμελιωτή του Συντάγματος, του Μουράτ, μαζί με Τούρκους και Τέκτονες. Στα Μνηματάκια πραγματοποίησαν διαδήλωση φιλίας των δύο λαών. [208]

Ο αρθρογράφος του πρωτοσέλιδου άρθρου «Η υποδοχή των εκδρομέων» της 18ης Σεπτεμβρίου έκανε λόγο για «ειλικρινή και διάπυρον φιλίαν με τους Μωαμεθανούς, μετά των οποίων αποτελούμε ένα λαόν εν Ανατολή». Αναιρούσε τους όρους «δούλος» και

[205] *Εμπρός,* Αθήνα 16 Σεπτεμβρίου 1908.
[206] *Εμπρός,* Αθήνα 17 Σεπτεμβρίου 1908.
[207] *Εμπρός,* Αθήνα 18 Σεπτεμβρίου 1908.
[208] Χαρ.Παπαντωνίου, *Εμπρός,* Αθήνα 19 Σεπτεμβρίου 1908.

«κατακτητής». Έγραφε πως η υποδοχή των εκδρομέων εξέφραζε τους κοινούς πόθους των δύο λαών, που με σύμπνοια θα μπορούσαν να υλοποιηθούν.[209]

Στις 24 Σεπτεμβρίου, η Κρήτη εξέδωσε ενωτικό ψήφισμα με την Ελλάδα. Ο αρθρογράφος στου πρωτοσέλιδου άρθρου, στις 25 Σεπτεμβρίου, επεσήμανε πως η ενέργεια αυτή ήταν άκαιρη και θα έπρεπε οι απανταχού Έλληνες να στηρίξουν την Τουρκία και να σεβαστούν το καθεστώς. Εξέφρασε την ευχαρίστηση του για τη στάση της Κυβέρνησης Θεοτόκη απέναντι στους Κρητικούς, που θέτανε σκοπέλους στην ελληνοτουρκική φιλία, ενώ ζούσαν υπό ελεύθερο καθεστώς, σε μία περίοδο που οι Οθωμανοί θα μπορούσαν να συμβάλουν στην αντιμετώπιση των Βουλγάρων, μιας και τρεις ημέρες νωρίτερα η Βουλγαρία ανακηρύχθηκε Βασίλειο.[210] Το πολιτικό σύστημα της Ελλάδας, φάνηκε ξεκάθαρα πως ήταν αδύναμο να στηρίξει τους εθνικούς στόχους.[211] Προσπαθούσε να αποδείξει πως δεν γνώριζε για το Κρητικό κίνημα.[212] Δεν θα διακινδύνευε να διαταράξει τις σχέσεις της με τους Οθωμανούς.

Ενώ η Βουλγαρία ήταν πλέον αυτόνομο κράτος και είχε τη δυνατότητα να αμφισβητήσει ελληνικές εδαφικές αξιώσεις, υπό ισχύουσα θέση, μιας και εν αντιθέσει με το Πατριαρχείο, δεν ελεγχόταν από τους Τούρκους.[213] Στις 27 Σεπτεμβρίου, οι Θεσσαλονικείς οργάνωσαν συλλαλητήριο, προκειμένου να διαμαρτυρηθούν για την κίνηση αυτή της Βουλγαρίας, αλλά και για την προσάρτηση της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης από την Αυστρία.[214] Οι Νεότουρκοι εισηγούνταν σε όλες τις Μακεδονικές πόλεις να προβούν σε συλλαλητήρια. [215]

Στις 29 Σεπτεμβρίου, η *Ικδάμ* ψευδολογούσε για δήθεν αυστηρή διακοίνωση του Σουλτάνου προς τον Πρέσβη Ι. Γρυπάρη, για μη αποδοχή ένωσης της Κρήτης.[216] Η είδηση διαψεύστηκε στη φυλλάδα της 1ης Οκτωβρίου, όπου αναγραφόταν πως ο Κιαμήλ πασάς

[209] *Εμπρός,* Αθήνα 18 Σεπτεμβρίου 1908.
[210] *Εμπρός,* Αθήνα 25 Σεπτεμβρίου 1908. Βλ. Jelavich, ό. π.
[211] Jelavich, ό. π., σ.44.
[212] *Εμπρός,* Αθήνα 29 Σεπτεμβρίου 1908.
[213] Στο ίδιο, σ. 40.
[214] *Εμπρός,* Αθήνα 29 Σεπτεμβρίου 1908. Βλ. Jelavich, ό. π.
[215] *Εμπρός,* Αθήνα 30 Σεπτεμβρίου 1908.
[216] Στο ίδιο.

ευχαρίστησε τον Πρέσβη, που του επιβεβαίωσε τις φιλικές διαθέσεις της Ελλάδας προς την Τουρκία και του διευκρίνισε την άγνοια της Ελλάδας για το κίνημα στην Κρήτη.[217]

Στις 27 Σεπτεμβρίου, πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο στη Θεσσαλονίκη, με τη συμμετοχή όλων των εθνοτήτων, ακόμα και Βόσνιων προσφύγων και στις 30 Σεπτεμβρίου, οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης οργάνωσαν συλλαλητήριο «υπέρ του Συντάγματος, του Σουλτάνου και του Στρατού» με τη συμμετοχή του Κομιτάτου.[218]

iii) Οι Εκλογές

Στις 30 Σεπτεμβρίου, το Οικουμενικό Πατριαρχείο διαμαρτυρήθηκε στο Σουλτάνο για τις βιαιότητες και παρανομίες από τους Νεότουρκους σε πολλές περιοχές όπου διεξάγονταν εκλογές, όπως στη Σμύρνη, τη Χίο, τη Δράμα, τα Ιωάννινα, την Πέργαμο και όπου αλλού σημειωνόταν ελληνική νίκη. Μάλιστα, θα έστελνε μικτή Επιτροπή στον Μεγάλο Βεζίρη, να εισηγηθεί την τήρηση του Συντάγματος. Η αντίδραση αυτού ήταν θετική,[219] αν και αργότερα, η Πύλη ζήτησε την ανάκληση του Μητροπολίτη Πρεβέζης, ως ταραχοποιού. Ο Πατριάρχης επρόκειτο να επισκεφτεί τον Κιαμήλ πασά, στις 9 Οκτωβρίου, για να του διαβιβάσει τεκμήρια υπέρ των καταγγελλόντων.[220]

Κι ενώ τα παράπονα στις ελληνικές εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης αύξαναν,[221] το *Εμπρός*, στις 5 Οκτωβρίου, άφησε να εννοηθεί ότι μέρος των καταγγελιών ήταν πλαστές από τους ομογενείς και τους ζητούσε να αποδεχτούν την ήττα τους. Έγραφε, στο πρωτοσέλιδο, πως ήταν αναγκαίο να επικρατήσουν οι Οθωμανοί στη Βουλή, για τη διατήρηση της ισορροπίας στην Αυτοκρατορία. Τόνιζε πως «οι Μωαμεθανοί δε θα δυνηθούν ποτέ να απορροφήσουν τους Έλληνας, ούτε οι Έλληνες […] θα συγχωνεύσουν τους Μωαμεθανούς».[222] Την επομένη, ο Πατριάρχης ενημέρωσε κατ' ιδίαν τον Κιαμήλ

[217] *Εμπρός,* Αθήνα 1 Οκτωβρίου 1908.
[218] Στο ίδιο.
[219] *Εμπρός,* Αθήνα 3 και 4 Οκτωβρίου 1908.
[220] *Εμπρός,* Αθήνα 9 Οκτωβρίου 1908.
[221] *Εμπρός,* Αθήνα 10 Οκτωβρίου 1908.
[222] *Εμπρός,* Αθήνα 5 Οκτωβρίου 1908.

πασά, ως αν δεν έπαυαν οι αυθαιρεσίες, οι Έλληνες θα απείχαν τελείως από την εκλογική διαδικασία.[223]

Στις 11 Οκτωβρίου η εφημερίδα δημοσίευσε πως το «Τακρίριον» του Πατριάρχη προς την Πύλη ανέφερε ότι «η μετά το Σύνταγμα θέσις του Ελληνισμού είνε πολύ χειροτέρα η επί της απολυταρχίας».[224] Οι τελευταία φράση στο Τακρίριο ήταν «Υπάρχει μυστικό σχέδιο […] καταπολεμούν το Πατριαρχείο και το Ελληνικόν Γένος».[225] Ο Πατριάρχης απείλησε με παραίτηση και με επίλυση του ζητήματος από τον ίδιο το λαό.[226] Η Πύλη διαβεβαίωσε τους διαμαρτυρηθέντες για τα μέτρα που θα επίλυαν τα προβλήματα.[227] Ο Δ. Πολίτης έγραφε στις 13 Οκτωβρίου, πως επρόκειτο να ακυρωθούν οι παράνομες εκλογικές διαδικασίες και να επαναληφθούν, δικαιώνοντας τους Έλληνες που ζητούσαν να υπάρχει σε αυτές εθνολογική ομοιογένεια. [228]

Την ίδια ημέρα άρχισαν να ανακοινώνονται τα εκλογικά αποτελέσματα από τις πόλεις της Μακεδονίας. Το *Εμπρός* έγραφε για τις Οθωμανικές αυθαιρεσίες, όπως η επανάληψη της εκλογικής διαδικασίες μέχρι να επιτευχθεί ο κατάλληλος συνδυασμός εκλογέων ώστε να υπερτερούν οι Οθωμανοί ψηφοφόροι. Ο αρθρογράφος σχολίαζε πως οι Τούρκοι δεν ήταν έτοιμοι για ισοπολιτεία με τους Χριστιανούς. Στην Κωνσταντινούπολη διαδίδονταν ήδη φήμες για την αλλαγή της πολιτικής κατάστασης, σπέρνοντας τον τρόμο.[229]

Παρά το έντονο κλίμα, στις 13 Οκτωβρίου πραγματοποιήθηκε στη Σμύρνη κοινή διαδήλωση Οθωμανών και Ελλήνων, μπροστά στα Προξενεία της πόλης (εκτός της Αυστρίας), υπέρ της στήριξης των Μεγάλων Δυνάμεων για την εφαρμογή του Συντάγματος. Ο Έλληνας Πρόξενος μίλησε στο πλήθος για ειλικρινή σύμπραξη των εθνοτήτων.[230]

Στις 16 Οκτωβρίου η εφημερίδα αποκάλυπτε την οργανωμένη από το Κομιτάτο καταδίωξη των Ελλήνων στις επαρχίες, μέσω επιστολών προς τις αρχές. Έλληνες και Αρμένιοι

[223] *Εμπρός,* Αθήνα 7 Οκτωβρίου 1908.
[224] *Εμπρός,* Αθήνα 11 Οκτωβρίου 1908.
[225] Αναγνωστοπούλου, ό. π., σ. 468.
[226] *Εμπρός,* Αθήνα 13 Οκτωβρίου 1908.
[227] *Εμπρός,* Αθήνα 12 Οκτωβρίου 1908.
[228] Πολίτης Δ., *Εμπρός,* Αθήνα 13 Οκτωβρίου 1908.
[229] *Εμπρός,* Αθήνα 13 Οκτωβρίου 1908.
[230] *Εμπρός,* Αθήνα 15 Οκτωβρίου 1908.

εκλογείς άρχισαν να αλληλοϋποστηρίζονται[231] και το Πατριαρχείο, η Ιερά Σύνοδος και το Εθνικόν Μικτόν Συμβούλιον προέβησαν σε συνεννόηση και για τη στρατολογία. Το Πατριαρχείο όρισε τριμελή επιτροπή, που θα εξέταζε τις κατά τόπους διαμαρτυρίες.[232] Στα Ιωάννινα, τη Σμύρνη και τις Σαράντα Εκκλησιές, σε συνεννόηση με το Κομιτάτο αποφασίστηκε ότι θα διενεργούνταν εκ νέου εκλογές, ενώ ορίστηκε και ο αριθμός των εκλεγέντων στην Πόλη.[233]

Στις 20 Οκτωβρίου η εφημερίδα εμφανιζόταν αισιόδοξη, μετά τη συνεννόηση του Πατριάρχη με το Κομιτάτο για την επίλυση του εκλογικού ζητήματος.[234] Στις 23 του ίδιου μήνα, ωστόσο, ο αρθρογράφος του πρωτοσέλιδου άρθρου «Η Μεταβολή» έκανε λόγο για «νέα τακτική των Νεοτούρκων», μιλώντας για τις επιστολές με τις οποίες το Κομιτάτο ζητούσε την καταψήφιση των Ελλήνων και για την αποχή των Νεότουρκων από την υποδοχή του Δ. Ράλλη, στα Ιωάννινα. Τόνιζε την ειλικρινή φιλία των Ελλήνων, που δεν τους αναγνωρίστηκε, και τις παρανομίες των αρχών κατά την εκλογική διαδικασία, που καταπατούσαν το καθεστώς. Αποζητούσε το λόγο για τις τόσες αντιφάσεις μεταξύ λόγων και πράξεων των Νεοτούρκων. [235]

Τα Εκκλησιαστικά Σώματα, ζήτησαν από τον Οικουμενικό Πατριάρχη την ακύρωση των νόθων εκλογικών αποτελεσμάτων στα Ιωάννινα και αλλού, μιας και ο Υπουργός Εσωτερικών της Τουρκίας αρνήθηκε να το πράξει. Μεταξύ του ελληνικού και του τουρκικού Τύπου αναπτύχθηκε έντονη πολεμική.[236] Στις 24 Οκτωβρίου, ανακινήθηκε η προσπάθεια συνεννόησης του Πατριάρχη με το Κομιτάτο, με τη στήριξη των Αρμενίων στη ελληνική πλευρά.[237] Το Πατριαρχείο, σύμφωνα με τη τουρκική Τανίν αρνήθηκε να συναινέσει στην αποστολή επιτροπής του Κομιτάτου, για να διακριβωθεί η αλήθεια των καταγγελιών στις Σαράντα Εκκλησιές και τα Ιωάννινα και ζήτησε την ανάμειξη των πρεσβευτών των Δυνάμεων στο ζήτημα, γεγονός που δυσαρέστησε τους Οθωμανούς.[238] Ο

[231] *Εμπρός,* Αθήνα 16 Οκτωβρίου 1908.
[232] *Εμπρός,* Αθήνα 17 Οκτωβρίου 1908.
[233] *Εμπρός,* Αθήνα 18 Οκτωβρίου 1908.
[234] *Εμπρός,* Αθήνα 20 Οκτωβρίου 1908.
[235] *Εμπρός,* Αθήνα 23 Οκτωβρίου 1908.
[236] Στο ίδιο.
[237] *Εμπρός,* Αθήνα 24 Οκτωβρίου 1908.
[238] *Εμπρός,* Αθήνα 26 Οκτωβρίου 1908.

τουρκικός Τύπος ζητούσε την καταδίκη του.[239] Στο Πέραν, οι Έλληνες ζήτησαν την εκλογική συνεργασία του κόμματος του Πρίγκιπα Σαμπαχεττίν.[240]

Ο Δ. Ράλλης περιόδευσε στην Ήπειρο. Στο Αργυρόκαστρο επανέλαβε για ακόμη μία φορά την ανάγκη συνεργασίας των Ελλήνων και των Οθωμανών. Ο τουρκικός Τύπος ζητούσε την καταδίκη του, ως προδότη. [241] Στις 31 Οκτωβρίου, τηλεγράφημα από την Κωνσταντινούπολη ενημέρωνε για τη καταδίωξη Χριστιανών, στα χωριά των Ιωαννίνων, από τις τουρκικές αρχές.[242]

Οι κάτοικοι της Σμύρνης οργάνωσαν πάνδημο συλλαλητήριο διαμαρτυρίας για το αυθαίρετο αποτέλεσμα.[243] Οι πρόξενοι της Ελλάδας και της Γαλλίας διαμαρτυρήθηκαν στο Βαλή για τη στρατιωτική παρουσία, ενώ το Προξενικό Σώμα επρόκειτο να συνεδριάσει άμεσα. Ο Δήμαρχος και ο αντιπρόσωπος του Βαλή απέδωσαν το εκλογικό αποτέλεσμα σε παρεξήγηση. Το πλήθος εξέδωσε δημοψήφισμα προς το Νομάρχη.[244]

Ο αρθρογράφος στο πρωτοσέλιδο της 2ας Νοεμβρίου ζητούσε από τους Σμυρνιούς να σωπάσουν, κατευνάζοντας τον εγωισμό τους, αναλογιζόμενοι τις συνέπειες επιστροφής στο προηγούμενο καθεστώς. Βαλλόταν ενάντια στον Πατριάρχη, τους Μητροπολίτες και τους Έλληνες Προξένους, οι οποίοι υποκινούσαν το λαό σε ανούσιες διαμαρτυρίες, προκαλώντας εχθρότητες, τη στιγμή που το εκλογικό αποτέλεσμα δεν άλλαζε τα προνόμια της Ελληνικής Κοινότητας.[245] Όμοια στάση τήρησε και στις 9 Νοεμβρίου, λέγοντας πως δεν θα άλλαζε κάτι από τον αριθμό των Ελλήνων εκπροσώπων στη Βουλή.[246] Οι Έλληνες δεν ήξεραν πια αν θα έπρεπε να συμμετάσχουν σε αυτή την παρωδία ή να απέχουν πλήρως από τη Βουλή.[247]

Στην Καστοριά, ο Μητροπολίτης διαμαρτυρήθηκε για την επέμβαση του στρατιωτικού Διοικητή Κορυτσάς, στην εκλογή βουλευτή. Την ίδια ώρα, στην Δραγόμη οι τουρκικές

[239] *Εμπρός,* Αθήνα 29 Οκτωβρίου 1908.
[240] *Εμπρός,* Αθήνα 25 Οκτωβρίου 1908.
[241] *Εμπρός,* Αθήνα 31 Οκτωβρίου 1908.
[242] *Εμπρός,* Αθήνα 1 Νοεμβρίου 1908.
[243] *Εμπρός,* Αθήνα 1 Νοεμβρίου 1908.
[244] *Εμπρός,* Αθήνα 2 Νοεμβρίου 1908.
[245] *Εμπρός,* Αθήνα 2 Νοεμβρίου 1908.
[246] *Εμπρός,* Αθήνα 9 Νοεμβρίου 1908.
[247] *Εμπρός,* Αθήνα 4 Νοεμβρίου 1908.

αρχές κυνήγησαν κατοίκους του χωριού, κατηγορώντας τους για προετοιμασία κινήματος, στην Ήπειρο. Στις 6 Νοεμβρίου, το *Εμπρός* ενημέρωνε για την ενίσχυση των Ελληνοτουρκικών συνόρων, δήθεν επειδή Ελληνομακεδόνες εξοπλίζονταν από το Μακεδονικό Κομιτάτο Αθηνών.[248]

Στις 7 Νοεμβρίου, οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης διαδήλωσαν μιας και αποκλείστηκαν της εκλογικής διαδικασίας.[249] Συνέστησαν Επιτροπή, η οποία διαμαρτυρήθηκε στον Διοικητή του Πέραν. Παρά τις διαβεβαιώσεις που έλαβαν, η κατάσταση δεν άλλαξε, οπότε έκλεισαν τα καταστήματα και οργάνωσαν μεγάλο συλλαλητήριο.[250] Στις 9 του μηνός, ο Επίσκοπος του Πέραν, έξω από την Υψηλή Πύλη, έδωσε στον Μεγάλο Βεζίρη και τον Υπουργό Γεωργίας Δ. Μαυρογορδάτο ψήφισμα για την ακύρωση των εκλογών.[251] Εκείνοι υποσχέθηκαν να το πράξουν και έδωσαν δέκα ημέρες παράταση. Ο Πατριάρχης που κατηγορήθηκε από τους Νεότουρκους ότι δεν κατεύνασε τις αντιδράσεις, αποποιήθηκε οποιασδήποτε τέτοιας αρμοδιότητας.[252]

iv) Απολυταρχικές τάσεις των Νεότουρκων

Στη Μακεδονία επικρατούσε αναβρασμός. Πλανιόταν η φήμη αποκλεισμού ελληνικών εμπορευμάτων από τα τουρκικά λιμάνια, εξαιτίας των διαπραγματεύσεων της Ελλάδας, περί ενώσεως με την Κρήτη.[253] Το γεγονός επιβεβαίωσε το Εμπρός στις 17 Δεκεμβρίου,[254] αναστατώνοντας τους κατοίκους της Σμύρνης, από όπου απουσίαζε ο Έλληνας Πρόξενος.[255] Το Κομιτάτο ήταν ανένδοτο.[256] Μάλιστα, προχώρησε σε μείωση των ελληνικών Προξενείων και απομάκρυνση όλων των δασκάλων με ελληνική υπηκοότητα.[257] Στις 18 Δεκεμβρίου, το *Εμπρός* μετέφερε ανησυχία στη Μακεδονία, από τον εξοπλισμό και

[248] *Εμπρός,* Αθήνα 6 Νοεμβρίου 1908.
[249] *Εμπρός,* Αθήνα 8 Νοεμβρίου 1908.
[250] *Εμπρός,* Αθήνα 9 Νοεμβρίου 1908.
[251] *Εμπρός,* Αθήνα 10 και 11 Νοεμβρίου 1908.
[252] *Εμπρός,* Αθήνα 11 Νοεμβρίου 1908.
[253] *Εμπρός,* Αθήνα 14 Δεκεμβρίου 1908.
[254] *Εμπρός,* Αθήνα 17 Δεκεμβρίου 1908.
[255] *Εμπρός,* Αθήνα 19 Δεκεμβρίου 1908.
[256] *Εμπρός,* Αθήνα 27 Δεκεμβρίου 1908.
[257] *Εμπρός,* Αθήνα 17 Δεκεμβρίου 1908.

τον φανατισμό των Μουσουλμάνων της περιοχής, που ενθαρρύνονταν από τους Νεότουρκους.[258]

Στις 20 Δεκεμβρίου, το *Εμπρός* ενημέρωνε για την τρομοκρατία που επικρατούσε στην Ελασσώνα. Τα παράπονα που εξέφρασε ο Πρόξενος κύριος Σουΐδας δε βρήκαν αντίκρισμα. Ο πληθυσμός ήταν αναστατωμένος και από την απόπειρα δολοφονίας του γραμματέα του Προξενείου. Ανάλογες σοβινιστικές πράξεις μετέφεραν με έκθεσή του οι Καϊμακάμηδες της Μακεδονίας στο Νομάρχη Θεσσαλονίκης.[259]

Ο Έλληνας Πρέσβης Ι. Γρυπάρης διαμαρτυρήθηκε στον Κιαμήλ πασά, για τις διαμαρτυρίες για την Ένωση της Κρήτης και τον φημολογούμενο εμπορικό αποκλεισμό, μιας και θα ήταν επιβλαβείς για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και τις οικονομίες των δύο χωρών.[260] Σε αυτό αναφέρθηκε και το πρωτοσέλιδο άρθρο της 28ης Δεκεμβρίου.[261]

Το πρωτοσέλιδο άρθρο της 10ης Ιανουαρίου, άφηνε αιχμές κατά των Νεότουρκων, κατηγορώντας τους για «πλάνη», με θύμα τους Έλληνες της Μακεδονίας. Υποσχέθηκαν ασφάλεια και αντί αυτής, χρηματοδοτούσαν τους Βούλγαρους κομιτατζήδες, ενισχύοντας τη τρομοκρατία και τις βιαιότητες.[262] Στην ανατολική Μακεδονία οι Τούρκοι απειλούσαν να σφάξουν τους Έλληνες, διατηρώντας ένα καθεστώς χειρότερο από αυτό που προϋπήρχε του Συντάγματος.[263] Το Μακεδονικό ζήτημα εξετάστηκε στη Βουλή.[264]

Το πρωτοσέλιδο άρθρο της 27ης Ιανουαρίου, με τίτλο «Η Κατάτασις», έκανε λόγο για την παραβατική συμπεριφορά των Τούρκων στη Μακεδονία.[265] Άρχισαν να καταγγέλλονται στο *Εμπρός* απαγωγές και βιαιοπραγίες, από Τούρκους,[266] που υποτίθεται πως καταδίωκαν αντάρτικα σώματα.[267] Οι καταγγελίες ήταν αποτέλεσμα της «παραλόγου μεταστροφής των πνευμάτων εν Τουρκία». Σύγκρινε το Συνταγματικό παρόν με το αυταρχικό παρελθόν και τόνισε πως οι παντός είδους τουρκικές βιαιότητες οδηγούσαν πλέον τους Έλληνες στο

[258] *Εμπρός,* Αθήνα 18 Δεκεμβρίου 1908.
[259] *Εμπρός,* Αθήνα 20 Δεκεμβρίου 1908.
[260] *Εμπρός,* Αθήνα 23 και 27 Δεκεμβρίου 1908.
[261] *Εμπρός,* Αθήνα 28 Δεκεμβρίου 1908.
[262] *Εμπρός,* Αθήνα 10 Ιανουαρίου 1909.
[263] *Εμπρός,* Αθήνα 5 Ιανουαρίου 1909.
[264] *Εμπρός,* Αθήνα 19 Ιανουαρίου 1909.
[265] *Εμπρός,* Αθήνα 27 Ιανουαρίου 1909.
[266] *Εμπρός,* Αθήνα 18 Ιανουαρίου 1909.
[267] *Εμπρός,* Αθήνα 25 Ιανουαρίου 1909.

αντάρτικο. Τηλεγράφημα στην εφημερίδα ενημέρωνε πως όσοι Έλληνες οπλαρχηγοί δεν εγκατέλειπαν τη Μακεδονία θα δολοφονούνταν από το Κομιτάτο.[268] Ακόμη και οι Τουρκόκρητοι, με εντολή των Νεότουρκων, οργάνωσαν συμμορίες για να προκαλέσουν ταραχές.[269]

Ο Μητροπολίτης Παραμυθίας ενημέρωνε τον Πατριάρχη ότι στα Ιωάννινα, πραγματοποιήθηκε Τουρκοαλβανικό συνέδριο αφανισμού των Χριστιανών, με τη συγκατάθεση του Αλή πασά.[270] Στις 12 Μαρτίου, το *Εμπρός* δημοσίευσε σωρεία κακουργημάτων και κακοποιήσεων κατά των κατοίκων των Μακεδονικών χωριών και του Μοναστηρίου. Όσο για το θέμα των εκκλησιών, η ελληνική κοινή γνώμη δεν αντιδρούσε πια. Μόνη εξαίρεση αποτέλεσαν οι κάτοικοι του Μοναστηρίου.[271]

Το μένος των τουρκικών αρχών βάλθηκε και κατά των Ελλήνων υπηκόων της Κωνσταντινούπολης.[272] Ο κύριος Γρυπάρης διαμαρτυρήθηκε στην Υψηλή Πύλη για το γεγονός. Η κοινή γνώμη ζητούσε την τιμωρία των ιθυνόντων, ενώ ο ανταποκριτής του *Εμπρός* προέτρεπε να λάβουν οι Έλληνες τον «λύντσειον νόμον», εάν όντως ήθελαν να αποφύγουν τα χειρότερα.[273]

Οι Τουρκικές συμμορίες πλήθαιναν στη Μακεδονία και κατά κόρων στη Χαλκιδική. Στη Κατερίνη δρούσαν μυστικά όργανα των Νεότουρκων. Ο ανταποκριτής του *Εμπρός* στη Θεσσαλονίκη κατέληξε στο συμπέρασμα πως «ουδέποτε παρουσίασε κατά το παρελθόν» τέτοια κατάντια η Μακεδονία.[274]

Σε τηλεγράφημα της Θεσσαλονίκης, υπήρξε η ενημέρωση για παύση πληρωμής φόρων στην Τουρκικοί Κυβέρνηση, από τους κατοίκους της Μακεδονίας, εξαιτίας της υπάρχουσας κατάστασης.[275] Ενώ ο Πατριάρχης ζήτησε από τη Πύλη να διεκδικήσει αποζημίωση από τους Βουλγάρους για τα ελληνικά σχολεία και τις εκκλησίες.[276] Ο άτυπος

[268] *Εμπρός,* Αθήνα 27 Ιανουαρίου 1909.
[269] *Εμπρός,* Αθήνα 30 Ιανουαρίου 1909.
[270] *Εμπρός,* Αθήνα 10 Μαρτίου 1909.
[271] *Εμπρός,* Αθήνα 12 Μαρτίου 1909.
[272] *Εμπρός,* Αθήνα 15 Μαρτίου 1909.
[273] *Εμπρός,* Αθήνα 17 Μαρτίου 1909.
[274] *Εμπρός,* Αθήνα 16 Μαρτίου 1909.
[275] *Εμπρός,* Αθήνα 23 Μαρτίου 1909.
[276] *Εμπρός,* Αθήνα 26 Μαρτίου 1909.

πόλεμος Ελλάδας, Βουλγαρίας, Σερβίας για τις εκκλησίες, τα σχολεία και τις εθνικές κοινότητες ήταν διαρκής.[277] Ακόμα και το αίτημα για λειτουργία των κλειστών εκκλησιών τις ημέρες του Πάσχα, απορρίφθηκε.[278] Το Οικουμενικό Πατριαρχείο συνέστησε επιτροπή που απευθύνθηκε στον Υπουργό Εξωτερικών Ριφαάτ πασά, για αποζημιώσεις, αλλά δεν αναμένονταν αποτελέσματα.[279]

Έλληνες Οθωμανοί υπήκοοι, σύμφωνα με τον «Νέον Ελεύθερον Τύπο» οργάνωσαν τη μετάβαση τους ως προσκυνητές στα Ιεροσόλυμα, προκειμένου να διαμαρτυρηθούν για το εκεί Πατριαρχείο. Για την αποφυγή αυτού κινητοποιήθηκε ο Βαλής Ιεροσολύμων.[280] Ο Οικουμενικός Πατριάρχης δε δεχόταν οποιοδήποτε συμβιβασμό του Πατριάρχου Δαμιανού με τη Σιωνιστική Αδελφότητα. Τον στήριζαν κι άλλοι αρχιερείς, αλλά και το μεγαλύτερο μέρος της εν Ελλάδι ελληνικής κοινωνίας, θεωρώντας επιζήμια όποια συμφωνία. Οι πολίτες και ο Τύπος είχαν διχασθεί. Ο Πατριάρχης Ιωακείμ δήλωσε την παραίτησή του.[281]

Στις 26 Μαρτίου, ο αρθρογράφος στο πρωτοσέλιδο άρθρο, με τίτλο «Φοβεροτέραν και Αυθαδεστέραν», έκανε λόγο για «πολυκέφαλο τυραννία των ελευθερωτών της νέας Τουρκίας», που αντικατέστησε την απολυταρχία.[282] Σε αντίστοιχο κλίμα ακολούθησε και το πρωτοσέλιδο της επομένης, όπου ο αρθρογράφος έκανε λόγο για τέλος της ανοχής και αντεκδίκηση, που θα έβλαπτε σύσσωμη την Αυτοκρατορία, όχι μόνο το Κομιτάτο. [283]

Η δολοφονία του Αλβανικής καταγωγής δημοσιογράφου και αρχισυντάκτη της *Σερμπεστί* Χασάν Φεχμή, έδωσε το έναυσμα για διαδηλώσεις στη Θεσσαλονίκη, κατά της «τυραννίας» του Κομιτάτου. Όλος ο λαός ξεσηκώθηκαν εναντίον του και ενάντια στον πρόεδρο Αχμέτ Ριζά. Ο ανταποκριτής έκανε λόγο για κρίσιμη κατάσταση και άλλες επικείμενες δολοφονίες.[284]

---

[277] Charles Jelavich, Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, vol.8, U.S.A. 1977, σ. 211
[278] *Εμπρός,* Αθήνα 28 Μαρτίου 1909.
[279] *Εμπρός,* Αθήνα 29 Μαρτίου 1909.
[280] *Εμπρός,* Αθήνα 24 Μαρτίου 1909.
[281] *Εμπρός,* Αθήνα 25 Μαρτίου 1909.
[282] *Εμπρός,* Αθήνα 26 Μαρτίου 1909.
[283] *Εμπρός,* Αθήνα 27 Μαρτίου 1909.
[284] Στο ίδιο.

Στην κόντρα Φιλελευθέρων και Νεότουρκων οι Έλληνες τάσσονταν υπέρ των πρώτων, γεγονός που τους καθιστούσε ακόμη πιο ευάλωτους απέναντι στην εκδικητικότητα των Νεότουρκων. Μάλιστα, οι Φιλελεύθεροι συμβούλεψαν τους Έλληνες των Σερρών να ετοιμαστούν για τα χειρότερα. [285]

Ο κύριος Γρυπάρης, ζήτησε από την Πύλη να άρει τα περιοριστικά μέτρα για τα ελληνικά ατμόπλοια που προσέγγιζαν σε τουρκικά λιμάνια.[286]

ν) Το Κίνημα των Ουλεμάδων και η Σφαγή των Αρμενίων

Με την έναρξη του Απρίλη, οι φιλελεύθεροι Ουλεμάδες προέβησαν σε επαναστατικό κίνημα με σκοπό την επιστροφή στην απολυταρχία. Νέος Μεγάλος Βεζίρης ορίστηκε ο Τεφήκ πασάς και Πρόεδρος της Βουλής εκλέχθηκε ο Αλβανός Ισμαήλ Κεμάλ. Η Βουλή συνερχόμενη ζήτησε την διάλυση του Νεοτουρκικού Κομιτάτου.[287] Οι Χριστιανοί υπουργοί δε θέλησαν να συμμετάσχουν στη νέα κυβέρνηση,[288] αλλά τελικά δέχτηκαν. Ο Σουλτάνος ζήτησε την τήρηση του Συντάγματος και του Ιερού Νόμου.[289]

Ο Έλληνας πρωθυπουργός Γ. Θεοτόκης, εξέφρασε την ελπίδα να ειρηνεύσουν τα πνεύματα.[290] Οι Νεότουρκοι οργάνωναν στη Θεσσαλονίκη μεγάλο συλλαλητήριο υπέρ του Συντάγματος και αντί-κίνημα, για την αντικατάσταση του Σουλτάνου.[291] Η πόλη κατέστη και πάλι έδρα του Κομιτάτου.[292]

Στις 4 Απριλίου, έγινε γνωστή η είδηση της σφαγής των Αδανών.[293] Οι ξένοι Πρόξενοι ζήτησαν τη συνδρομή πολεμικών πλοίων για να φυγαδέψουν τους Χριστιανούς που κατασφάζονταν αδιακρίτως από Παλαιότουρκους. Τα μέλη του Κομιτάτου ζήτησαν

[285] *Εμπρός,* Αθήνα 29 Μαρτίου 1909.
[286] *Εμπρός,* Αθήνα 31 Μαρτίου 1909.
[287] *Εμπρός,* Αθήνα 2 Απριλίου 1909.
[288] *Εμπρός,* Αθήνα 3 Απριλίου 1909.
[289] *Εμπρός,* Αθήνα 4 Απριλίου 1909.
[290] *Εμπρός,* Αθήνα 2 Απριλίου 1909.
[291] *Εμπρός,* Αθήνα 3 Απριλίου 1909.
[292] *Εμπρός,* Αθήνα 4 Απριλίου 1909.
[293] Στο ίδιο.

προστασία στη Ρωσική Πρεσβεία καθώς, κηρύχτηκε στρατιωτικός νόμος.[294] Οι Χοτζάδες κήρυξαν ιερό πόλεμο και οι σφαγές επεκτάθηκαν. Η Κυβέρνηση έστειλε στρατό, υπέρ της ασφάλειας των Χριστιανών.[295]

Παράλληλα, ο στρατός κατέλαβε την Τσατάλτσα.[296] Από εκεί οι Νεότουρκοι ζήτησαν την παραίτηση του Σουλτάνου.[297] Οι Μακεδόνες τάχθηκαν υπέρ του Νεοτουρκικού Κομιτάτου. Οι κάτοικοι των Σερρών οργάνωσαν συλλαλητήριο, στο οποίο συμμετείχε και ο Μητροπολίτης, ο οποίος επανέλαβε το λόγο του Μουτεσαρίφη, για την κατάταξη εθελοντών υπέρ του Συντάγματος. Συλλαλητήρια έγιναν και στην Τραπεζούντα και το Ερζερούμ.[298] Ο πρωθυπουργός της Ελλάδας Γ. Θεοτόκης εξέφρασε, σε συνέντευξή του στο *Εμπρός*, την άποψη ότι οι Νεότουρκοι θα έβγαιναν παντοδύναμοι από αυτή την κατάσταση που δημιουργήθηκε.[299] Αρκετοί ήταν οι Έλληνες εθελοντές, οι οποίοι αν και έσπευσαν να συνδράμουν, αντιμετωπίστηκαν με δυσπιστία και δε τους δόθηκαν όπλα.[300] Στις 10 Απριλίου, ο στρατός της Θεσσαλονίκης περικύκλωσε, εν μέσω βομβαρδισμών, το Γιλδίζ, από το οποίο αναδύθηκε την επομένη λευκή σημαία.[301]

Οι Ελληνικές εφημερίδες της Σμύρνης συμβούλευαν τους Έλληνες να μην αναμειγνύονταν στα γεγονότα. Να αφήναν την υπόθεση στους «θεματοφύλακας του Συντάγματος», την Κυβέρνηση και τη Βουλή. Δε δεχτήκανε λοιπόν, το κάλεσμα των Νεότουρκων για διαδηλώσεις. Μόνο εάν η Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότητα υπέγραφε το τηλεγράφημα που έλαβε από το Κομιτάτο, για αποδοκιμασία των γεγονότων στην Κωνσταντινούπολη, θα συμμορφώνονταν με τις υποδείξεις του οι ελληνικές κοινότητες. Όταν αυτή αρνήθηκε να το πράξει, χωρίς τη συγκατάθεση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ακολούθησαν πιέσεις. Συνεκλήθη η Κεντρική Δημογεροντία η οποία υπέγραψε, εκβιαστικά. Το Κομιτάτο δυσχέρανε έτι περισσότερο την εικόνα του. Στην πόλη επικρατούσε ο φόβος για τα μελλούμενα.[302] Ο Βαλής, στις 9 Απριλίου, έκλεισε την εφημερίδα *Πρόοδο* και επέβαλε

[294] *Εμπρός,* Αθήνα 5 Απριλίου 1909.
[295] *Εμπρός,* Αθήνα 6 Απριλίου 1909.
[296] *Εμπρός,* Αθήνα 6 Απριλίου 1909.
[297] *Εμπρός,* Αθήνα 7 Απριλίου 1909.
[298] *Εμπρός,* Αθήνα 6 Απριλίου 1909.
[299] *Εμπρός,* Αθήνα 8 Απριλίου 1909.
[300] *Εμπρός,* Αθήνα 11 Απριλίου 1909.
[301] *Εμπρός,* Αθήνα 12 Απριλίου 1909.
[302] *Εμπρός,* Αθήνα 9 Απριλίου 1909.

σφοδρές φορολογίες. Μάλιστα, απείλησε τους Έλληνες για τα δεινά που θα υπόκειντο αν δεν συνέπρατταν με το Κομιτάτο.[303] Επιβλήθηκε πλήρης λογοκρισία και τρομοκρατία.[304]

Ο αρθρογράφος του πρωτοσέλιδου άρθρου «Το Τέλος και η Αρχή», στις 15 Απριλίου, έγραφε για την εκθρόνιση του Σουλτάνου, χαρακτηρίζοντάς τη «Θεία Πρόνοια». Η ανακήρυξη του νέου Σουλτάνου, Ρεσσάτ εφέντη, πυροδότησε πανηγυρισμούς όλων των εθνοτήτων, στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη.[305]

Στο πρωτοσέλιδο της επομένης, ο αρθρογράφος του άρθρου «Η Νέα Τουρκία» έκανε λόγο για το καλό των Ελλήνων, που εξαρτιόταν από την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι Έλληνες όφειλαν να στηρίζουν οποιαδήποτε αλλαγή θα ήταν για την πρόοδο αυτής.[306]

Στις 23 Απριλίου, το πρωτοσέλιδο άρθρο του *Εμπρός*, με τίτλο «Τα πρώτα νέφη», ο αρθρογράφος έκανε λόγο για αφανή Βουλή και καταπάτηση των ελευθεριών. Λογοκρισία, καταδιώξεις, συλλήψεις, εκπατρισμοί και θανατικές ποινές, χωρίς δικαστική δικαιοσύνη, συνέθεταν το νέο σκηνικό στην Κωνσταντινούπολη. Έκανε λόγο για «νέα τυραννία», που προέκυψε από το φόβο του Κομιτάτου για «εχθρούς του πολιτεύματος», μετά την εκθρόνιση του Χαμίλ πασά.[307] Απαγχονίζονταν αξιωματικοί, αλλά και ο διευθυντής της *Μιζάν*.[308] Ο αρθογράφος στο πρωτοσέλιδο της 27ης Απριλίου, απορούσε ποια ήταν πλέον η διαφορά μεταξύ του καθεστώτος του αυταρχικού Σουλτάνου και του Νεοτουρκικού Κομιτάτου,[309] την ίδια μέρα, ο Αβδούλ Χαμίτ Β΄ κηρύχθηκε έκπτωτος και το θρόνο του πήρε ο αδερφός του Μεχμέτ Ρεσάτ.[310]

Στις 23 Απριλίου, η εφημερίδα περιέγραφε με φρίκη τη σφαγή τριανταπέντε χιλιάδων Χριστιανών, κυρίως Αρμενίων και την καύση πεντακοσίων εξ' αυτών, στα Άδανα. Η πόλη

[303] *Εμπρός,* Αθήνα 10 Απριλίου 1909.
[304] *Εμπρός,* Αθήνα 13 Απριλίου 1909.
[305] *Εμπρός,* Αθήνα 15 Απριλίου 1909.
[306] *Εμπρός,* Αθήνα 16 Απριλίου 1909.
[307] *Εμπρός,* Αθήνα 23 Απριλίου 1909.
[308] *Εμπρός,* Αθήνα 24 Απριλίου 1909.
[309] *Εμπρός,* Αθήνα 4 Απριλίου 1909.
[310] Zurcher, ό. π., σ. 152.

καταστράφηκε ολοσχερώς από τη φωτιά.[311] Δύο μέρες αργότερα, στο πρωτοσέλιδο του *Εμπρός* η εφημερίδα αποζητούσε τον απολογισμό των Ελλήνων θυμάτων, καθώς δεν υπήρξε καμία επίσημη ενημέρωση. Οι σφαγές κατά των Χριστιανών συνεχίζονταν στο Κεσσάμπ και την Αντιόχεια.[312] Αργότερα, ο απολογισμός των θυμάτων αυξήθηκε στις τριάντα οκτώ χιλιάδες.[313] Ωστόσο, ο Ιστορικός Erik Zurcher έκανε λόγο για είκοσι χιλιάδες. Οι ευθύνες αποδόθηκαν σε εκατόν εικοσιτέσσερις Μουσουλμάνους και επτά Αρμένιους, οι οποίοι εκτελέστηκαν.[314]

Στο εξής, οι Νεότουρκοι επιδίωξαν να «εξοθωμανίσουν» την Αυτοκρατορία, απαγορεύοντας τις εθνικές οργανώσεις και διενεργώντας αφοπλισμούς.[315]

Εφημερίδα *Εστία*

i) Οι Πανηγυρισμοί για το Κίνημα- Το πρώτο διάστημα

Στις 2 Ιουλίου 1908, η Εστία ανακοίνωνε το κίνημα των Νεότουρκων.[316] Το κίνημα ήταν υποκινούμενο από το φόβο συμφιλίωσης Βρετανίας και Ρωσίας.[317] Ο αρθρογράφος, στις 9 Ιουλίου εξέφρασε τις αμφιβολίες του για την ισχύ των Νεότουρκων.[318]

[311] *Εμπρός,* Αθήνα 18, 22 και 23 Απριλίου 1909.
[312] *Εμπρός,* Αθήνα 25 Απριλίου 1909.
[313] *Εμπρός,* Αθήνα 27 Απριλίου 1909.
[314] Zurcher, ό. π., σ. 154.
[315] Dakin, ό. π., σ. 269.
[316] *Εστία*, Αθήνα 2 Ιουλίου 1908.
[317] Arthur Goldschmidt Jr., Aomar Boum, *Ιστορία της Μέσης Ανατολής*, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 214.
[318] *Εστία*, Αθήνα 9 Ιουλίου 1908.

Στις 11 Ιουλίου η εφημερίδα ενημέρωνε για την εξάπλωση του κινήματος και την ανακήρυξη του Συντάγματος, στις Σέρρες, στο Μοναστήρι, τα Σκόπια και τα Βοδενά, στα οποία κηρύχθηκε εκεχειρία Ελλήνων και Βουλγάρων. Στο Μοναστήρι, συγκεντρώθηκαν πάνω από είκοσι χιλιάδες κόσμου, ανεξαρτήτως θρησκεύματος και εθνικότητας, οι οποίοι «αδέλφωσαν» μεταξύ τους, καθώς τους αναγγέλλονταν ίσα δικαιώματα. Τους μίλησαν ο Έλληνας Μητροπολίτης, ένας Βούλγαρος ιερέας και ένας ραβίνος, οι οποίοι ασπάζονταν μεταξύ τους. Αναμενόταν η κήρυξη και στη Θεσσαλονίκη, αλλά και σε ολόκληρη την Μακεδονία, όπου θα πραγματοποιούνταν συγκεντρώσεις στα Διοικητήρια, παρισταμένων των θρησκευτικών ηγετών και των αρχών, για την επίσημη ανακοίνωση από το Μουτεσαρίφη, ότι ο Σουλτάνος αποφάσισε να επαναφέρει το Σύνταγμα του 1876. Σε έξι μήνες, θα έπρεπε να έχουν διενεργηθεί βουλευτικές εκλογές, ενώ χορηγήθηκε σε όλους αμνηστία.[319] Στο εξής, παρότι ο Σουλτάνος παρέμεινε στο θρόνο του, η εξουσία πέρασε στα χέρια των Νεότουρκων.[320]

Ο Μουτετσαρίφης, ο Μούφτης και ο Βούλγαρος έστειλαν τηλεγράφημα προς τις υποδιοικήσεις για την αδελφοποίηση. Ακολούθησε διαδήλωση από την Μητρόπολη στο Προξενείο, υπό το άκουσμα του Εθνικού Ύμνου και «ζητωκραυγαί ουρανομήκεις».[321] Στις Σέρρες δέκα χιλιάδες κάτοικοι, πολιτικοί και αξιωματικοί συγκεντρώθηκαν στο Διοικητήριο. Ο Μητροπολίτης Γρηγόριος ενημέρωσε, με έκθεσή του τον Οικουμενικό Πατριάρχη για το σαρανταοκτάωρο τελεσίγραφο που αποφάσισε να στείλει το ζητωκραυγάζον πλήθος στο Σουλτάνο και το απειλητικό τηλεγράφημα στο Χιλμή πασά, για αναγνώριση της κατάστασης. Το σχετικό άρθρο τιτλοφορούνταν «Τα καταπληκτικά γεγονότα των Σερρών».[322] Ο ενθουσιασμός ήταν φρενήρης σε όλες τις περιοχές της Μακεδονίας. Αντίθετα, στην Κωνσταντινούπολη, οι Χριστιανοί έδειξαν παντελή αδιαφορία.[323] Στη Μικρά Ασία, οι κάτοικοι της Καππαδοκίας και άλλων περιοχών

[319] *Εστία,* Αθήνα 11 και 12 Ιουλίου 1908.
[320] Barbara Jelavich, History of the Balkans, Twentieth Century, vol.2, Cambridge 1983, σ. 83.
[321] *Εστία,* Αθήνα 12 Ιουλίου 1908.
[322] *Εστία,* Αθήνα 19 Ιουλίου 1908.
[323] *Εστία,* Αθήνα 12 Ιουλίου 1908.

αδιαφόρησαν για το κίνημα. Στα μέρη τους δεν επήλθε καμία ουσιώδης μεταβολή. Δεν ενστερνίστηκαν τον ενθουσιασμό των Ελλήνων που ζούσαν στα παράλια.[324]

Ο αρθρογράφος στις 13 Ιουλίου συνέκρινε τους πανηγυρισμούς της εκεχειρίας με αυτούς στην αρχαιότητα. Μάλιστα, τόνιζε πως ήρθε η ώρα τα σώματα της Μακεδονίας να αποδείξουν ότι το πρωθύστερο διάστημα αμύνονταν, λόγω των βουλγαρικών επιθέσεων και της απραγίας των Δυνάμεων, και καλούσε να παραδώσουν τα όπλα, εγκαταλείποντας τις θέσεις τους.[325]

Στις 13 Ιουλίου, κατά το προσκύνημα του Σουλτάνου, οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης τον περίμεναν μπροστά στο Χρηματιστήριο του Γαλατά και ξέσπασαν σε ενθουσιώδεις ζητωκραυγές υπέρ αυτού και του στρατού.[326]

Στις 14 Ιουλίου, η *Εστία* έγραφε πως δεν θα ήταν συνετό να θεωρηθεί μόνιμη η ειρήνη, όσο υπήρχαν συμφέροντα στα εδάφη της Αυτοκρατορίας και θα ήταν κακό να επαναπαυθούν οι Έλληνες.[327] Οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι επεδείκνυαν επιφυλακτικότητα και δυσαρέσκεια. Δεν λειτούργησαν συναισθηματικά.[328]

Η άρση της λογοκρισίας ωφέλησε τον ελληνικό Τύπο, γεγονός που αναγνώριζε ο αρθρογράφος της *Εστία,* μιας και δινόταν η ελευθερία να μεταδοθούν ειδήσεις από τη Μακεδονία.[329] Δέκα χιλιάδες Θεσσαλονικείς διαδήλωσαν κατά μήκος της πόλης.[330]

Στις 15 Ιουλίου, ο Σουλτάνος ορκίστηκε πίστη στο Σύνταγμα.[331] Η Εστία μετέφερε τους πανηγυρισμούς των Τούρκων στην Κωνσταντινούπολη και την απόφαση του Σουλτάνου για γενική αμνηστία και παύση της κατασκοπίας.[332] Στην Κωνσταντινούπολη, η αμνηστία

[324] Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19ος αι. -1919, Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες, Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997, σ. 458.
[325] *Εστία*, Αθήνα 13 Ιουλίου 1908.
[326] Στο ίδιο.
[327] *Εστία*, Αθήνα 14 Ιουλίου 1908.
[328] Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912),* Θεσσαλονίκη 1988, σ. 9.
[329] *Εστία*, Αθήνα 15 Ιουλίου 1908.
[330] *Εστία,* Αθήνα 14 Ιουλίου 1908.
[331] *Εστία*, Αθήνα 16 Ιουλίου 1908.
[332] *Εστία*, Αθήνα 17 Ιουλίου 1908.

τέθηκε σε ισχύ, μόνο για τους Νεότουρκους. Ωστόσο, Χριστιανοί κατάδικοι της Μακεδονίας βρήκαν την ευκαιρία να το σκάσουν.[333]

Στο Αυτοκρατορικό προσκύνημα παρευρέθηκαν πολλοί Χριστιανοί, που διαδήλωναν μαζί με τους Μουσουλμάνους και η τάξη ήταν αδιασάλευτη.[334] Άπαντες ήθελαν ένα νέο Οθωμανικό πολιτικό σύστημα πολιτιστικής και θρησκευτικής αυτοτέλειας.[335]

Στο Μοναστήρι, το πλήθος στεφάνωσε τους αρχηγούς των αντάρτικων σωμάτων, που κατέφθασαν στην πόλη, και τίμησε τα σωματεία και τις συντεχνίες. Ο Καραβίτης έβγαλε συμφιλιωτικό λόγο, επαινώντας τους Νεότουρκους. Τις επόμενες ημέρες, ήρθαν και Βουλγαρικά σώματα και ακολούθησε ελληνική συγκέντρωση και αποθεωτική υποδοχή των πρωτεργατών του κινήματος, που κατέφθασαν από τη Ρέσνα.[336] Στις 4 Αυγούστου, η *Εστία* έκανε λόγο για έντεκα ομάδες ανταρτών που παραδόθηκαν, προς ώρας, στη Θεσσαλονίκη.[337]

Ο Υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας, Γ. Μπαλτατζής ζήτησε να αποσταλεί αντιπρόσωπος των Νεότουρκων στην Αθήνα. Ο Έλληνας Πρόξενος της Θεσσαλονίκης, Ε. Κανελλόπουλος πήρε τη διαβεβαίωση από τους μπέηδες Ναζήμ και Ενβέρ ότι δε θα θίγονταν το εκκλησιαστικό και το εκπαιδευτικό καθεστώς, ότι θα πραγματοποιούταν στην Αθήνα επίσημη συζήτηση και ότι θα ιδρύονταν σχολεία αποκλειστικά για Χριστιανούς. Επεσήμανε την προσοχή στη βουλγαρική τρομοκρατία στο Μοναστήρι και έθιξε το θέμα της συνεχιζόμενης παραμονής στην Κωνσταντινούπολη, του Μητροπολίτη Πελαγονίας Ιωακείμ Φορόπουλου, λόγω βουλγαρικών καταγγελιών.[338] Η Κυβέρνηση είχε ανακαλέσει το Μητροπολίτη, κατά τη μετάβασή του στην έδρα του, στο Μοναστήρι.[339]

Ένα μήνα μετά, ο Ραχμή μπέης τόνισε στον Έλληνα διπλωμάτη πως έπρεπε Βούλγαροι και Έλληνες να συνεργαστούν, όχι να ζητούν αμυντική σύμπραξη με τους Νεότουρκους, και

[333] *Εστία*, Αθήνα 15 Ιουλίου 1908.
[334] *Εστία*, Αθήνα 17 Ιουλίου 1908.
[335] Αθανάσιος Βερέμης, *Ιστορία του ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ' Αθήνα 1977, σ. 255.
[336] Βακαλόπουλος, ό. π., σ. 202.
[337] *Εστία,* Αθήνα 4 Αυγούστου 1908.
[338] Στο ίδιο, σ.213-215, 218.
[339] *Εστία,* Αθήνα 4 Αυγούστου 1908.

ήταν ανοιχτός σε μία επίσημη προσέγγιση Νεότουρκων και Ελλήνων, στην Αθήνα. Αργότερα, αρκέστηκε σε μία δέσμευση για το μέλλον.[340]

Στις 3 Αυγούστου, ο Γ. Μπαλτατζής υπέβαλε υπόμνημα στους Πρεσβευτές των Δυνάμεων, σχετικά με τις βουλγαρικές επιδρομές και τους διευκρίνισε προφορικώς ότι δεν υπήρχε πρόθεση υπονόμευσης του καθεστώτος.[341] Στις 5 Αυγούστου, η *Εστία*, γι ακόμη μία φορά, εστίασε στο πρωτοσέλιδό της, στη Βουλγαρική επιθετικότητα και την ανοχή των Ελλήνων, για το καλό του καθεστώτος. Παρακάτω, διευκρίνισε πως το Κομιτάτο επιδίωκε να προλάβει οποιαδήποτε παρεξήγηση μεταξύ των εθνοτήτων, για να μη βρουν χώρο οι Δυνάμεις, να επέμβουν. Στην Ελλάδα ετοιμαζόταν μεγάλη εκδρομή στην Κωνσταντινούπολη, παρισταμένων πολλών επισήμων. Μέλος του Κομιτάτου ζήτησε από τον κύριο Γρυπάρη την κατάργησή της, υπό το φόβο μήπως και προκαλούνταν παρεξηγήσεις.[342]

Στις 6 Αυγούστου, ο υπογράφων ως «Έλλην», έθεσε στο πρωτοσέλιδο, τις απόψεις του σχετικά με τη Βουλγαρία, απορώντας με την ελληνική στάση.[343] Την επομένη, η εφημερίδα συνιστούσε στους Έλληνες της «δούλης Ελλάδας» σύνεση, την κρίσιμη αυτή στιγμή για τις εθνότητες, που τους δινόταν η ευκαιρία να δείξουν τη δύναμή τους, αποκτώντας πλήθος εδρών στη Βουλή και δικαιολογούσε γιατί δε θα έπρεπε να σχηματιστεί θέμα γύρω από την αρνητική στάση του Πατριάρχη,[344] την ώρα που ο Τύπος φρόντιζε να αμβλύνει τις αντιθέσεις.[345] Θεωρούσε θεϊκή παρέμβαση την αποσόβηση του ζητήματος από τον κύριο Γρυπάρη[346] μιας και θα ήταν ιδιαίτερα επιζήμια μια παρέμβαση της πολιτική εξουσίας, αν ξεσπούσε εμφύλια διαμάχη.[347] Έκλεινε, δηλώνοντας το επιβεβλημένο της ομόνοιας όλων των Ελλήνων.[348]

---

[340] Βακαλόπουλος, ό. π., σ.213-215, 218.
[341] *Εστία,* Αθήνα 4 Αυγούστου 1908.
[342] *Εστία,* Αθήνα 5 Αυγούστου 1908.
[343] Έλλην, *Εστία,* Αθήνα 6 Αυγούστου 1908.
[344] *Εστία,* Αθήνα 7 Αυγούστου 1908.
[345] Αναγνωστοπούλου, ό. π., σ. 459.
[346] *Εστία,* Αθήνα 7 Αυγούστου 1908.
[347] Αναγνωστοπούλου, ό. π., σ. 459.
[348] *Εστία,* Αθήνα 7 Αυγούστου 1908.

Στις 6 Αυγούστου, το Μοναστήρι υποδέχθηκε με «πρωτοφανεί ενθουσιασμώ», εκδρομείς από την Καστοριά, την Κλεισούρα, την Κρουνίστη και τη Νεβέσκα. Τους συνόδευε ο Μητροπολίτης Καστοριάς.[349]

Στις 9 Αυγούστου, δημοσιεύτηκε η συνέντευξη του αρχηγού της Ελληνικής Αντιπολίτευσης, Δ. Ράλλη, στην *Ημερήσια Βιέννη*. Ο κύριος Ράλλης κατέστησε σαφές πως δεν υπήρχαν διχογνωμίες στην Ελλάδα. Πως σύμπασα η πολιτική σκηνή της χώρας χαιρέτιζε με ευμένεια το νέο καθεστώς στην Τουρκία, έχοντας την πρόθεση να βοηθήσει στην παγίωση αυτού.[350]

Στις 10 Ιουλίου, το πρωτοσέλιδο άρθρο αφορούσε στο ανακοινωθέν του Νεοτουρκικού Κομιτάτου, βάσει του οποίου διαψευδόταν η υποστήριξη του Κομιτάτου στους Βουλγάρους. Ο αρθρογράφος υποστήριζε πως, παρά το ανακοινωθέν οι κατηγορίες είχαν βάση, μιας και οι Βούλγαροι βιαιοπραγούσαν ανενόχλητοι στη Μακεδονία. Ακόμη και η Ελληνική Κυβέρνηση κατήγγειλε γεγονότα που ήταν αδύνατο να αμφισβητήσει το Κομιτάτο.[351]

Η *Εστία* έγραφε, σε άλλο άρθρο, πως ενδεχόμενος θάνατος ή εκθρόνιση του Σουλτάνου, θα συνεπαγόταν πλήρη αποδιοργάνωση και θα αποτελούσε καταστροφή, γεγονός που γνώριζε το Κομιτάτο και ενίσχυε τη θέση αυτού, εντός του στρατού. Παράλληλα, οι Βούλγαροι ζητούσαν αυτονομία της Μακεδονίας και της Αδριανούπολης, υποκινούμενοι από το φόβο για το εκλογικό αποτέλεσμα, γνωρίζοντας την ελληνική υπεροχή. Από την έκβαση των παραπάνω θα ωφελούνταν ξεκάθαρα οι Ρώσοι.[352]

Στις 11 Αυγούστου, ο Πολίτης, εξέφρασε την ανησυχία του για διαίρεση των Ελλήνων, στις επικείμενες εκλογές, σε αντίθεση με τους Βουλγάρους που κατέρχονταν σε αυτές ως «φιλήσυχοι πολίται». Οι εγχώριες εφημερίδες βάλλονταν και πάλι κατά του Πατριάρχη, αναγκάζοντας τον να διαψεύσει τους ισχυρισμούς τους.[353]

[349] *Εστία,* Αθήνα 8 Αυγούστου 1908.
[350] *Εστία,* Αθήνα 9 Αυγούστου 1908.
[351] *Εστία,* Αθήνα 10 Αυγούστου 1908.
[352] Στο ίδιο.
[353] *Εστία,* Αθήνα 11 Αυγούστου 1908.

Η εφημερίδα προέτρεπε τους Έλληνες να παραπονούνται, αλλά να μη χειροδικούν, κατά των Βουλγάρων, ούτως ώστε να διατηρούσαν την εύνοια της Αγγλίας.[354] Ο κύριος Μπαλτατζής ενημέρωσε τους Ευρωπαίους αντιπροσώπους και τον Τούρκο πρεσβευτή, για τη βουλγαρική επιθετικότητα, ενώ το Κομιτάτο συνέστησε επιτροπή για να διερευνήσει τα καθέκαστα. Ωστόσο, οι Βούλγαροι «φίμωναν», δια του τρόμου, τους μάρτυρες.[355]

Στο Πέραν, οι Έλληνες διαμαρτύρονταν για την κατάληψη ελληνικών ναών και διαμερισμάτων. Όμοια και οι Σέρβοι. Έτσι, οι Νεότουρκοι δήλωσαν στις 13 Αυγούστου, ότι θα προέβαιναν σε ανακρίσεις. Οι Έλληνες δημοσιογράφοι αιτούνταν τήρηση των θρησκευτικών προνομίων που όριζε το Σύνταγμα, ακριβή αριθμό γερουσιαστών και βουλευτών για κάθε εθνότητα και υιοθέτηση της Ελληνικής ως δεύτερη επίσημη γλώσσα. Η υπεροχή τους σε σχέση με τις άλλες εθνότητες ήταν σαφής (οκτώ εκατομμύρια).[356] Οι Νεότουρκοι διευκρίνισαν ότι δεν επρόκειτο να καταστεί αυτόνομη η Μακεδονία, γεγονός που ώθησε τους Βούλγαρους να συνεργαστούν με τους Χριστιανούς στη νέα Βουλή, όπου θα εκλέγονταν έξι με επτά Βούλγαροι και δεκατέσσερις με δεκαέξι Έλληνες. Στις 15 Αυγούστου, οι *Times* ικανοποίησαν τους πολιτικούς κύκλους και τον Τύπο στην Ελλάδα, παίρνοντας θέση κατά των παράλογων αξιώσεων των Βουλγάρων. [357]

Το Πατριαρχείο ανέλαβε να ενημερώσει τους Μητροπολίτες για την εκλογική διαδικασία, να κάνει απογραφή των Ελλήνων και να καταρτίσει νομομαθή επιτροπή, αρμόδια για τα προνόμια της Εκκλησίας. Στη Σμύρνη ιδρύθηκε «Πανελλήνιον Πολιτικόν Κέντρον», όμοιο με την Κωνσταντινούπολη.[358] Το Κομιτάτο εγγυήθηκε στον Πατριάρχη τη διαφύλαξη των εκκλησιαστικών προνομίων και πρότεινε τη συνεννόηση με τους Έλληνες αντιπροσώπους. Οι Χριστιανοί θα έπρεπε να περιμένουν μία δεκαετία για να συμμετάσχουν στον Οθωμανικό στρατό.[359]

Οι Έλληνες δημοσιογράφοι της Τουρκίας συνέταξαν ένα «υπόμνημα»- πολιτικό πρόγραμμα για την αναγνώριση και τον σεβασμό των προνομίων του εν Τουρκία Ελληνισμού και των καθορισμό των όρων ειρηνικής συμβίωσης με τις άλλες εθνότητες. Οι

[354] *Εστία,* Αθήνα 12 Αυγούστου 1908.
[355] *Εστία,* Αθήνα 13 Αυγούστου 1908.
[356] Στο ίδιο.
[357] *Εστία,* Αθήνα 16 Αυγούστου 1908.
[358] Στο ίδιο.
[359] *Εστία,* Αθήνα 17 Αυγούστου 1908.

Έλληνες φρόντιζαν οι υποψήφιοι αντιπρόσωποί τους να είναι μετριοπαθείς και φίλα προσκείμενοι στο καθεστώς.[360]

Στο Μοναστήρι, δύο χιλιάδες Έλληνες διαδηλωτές εξέδωσαν ψήφισμα στην Πύλη, το Κομιτάτο και τον Πατριάρχη, με το οποίο παραπονιόντουσαν για τις βιαιότητες των Βουλγάρων. Επιπλέον, ζήτησαν τη διαφύλαξη του Συντάγματος από τον Βαλή.[361]

Ο Μητροπολίτης Αθηνών μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, καθώς δεν είχε άλλοτε τη δυνατότητα, για να επισκεφτεί τον Οικουμενικό Πατριάρχη και τον κύριο Γρυπάρη.[362] Ο ανταποκριτής της Κωνσταντινούπολης έκανε λόγο για επικρατούσα αναρχία και χάος στις επαρχίες.[363] Ως προς την επικείμενη εκδρομή στην Κωνσταντινούπολη, η *Εστία* προέτρεπε να ξεκαθαρίσει η μορφή της. Εάν επρόκειτο να λάβει πολιτικό χαρακτήρα θα έπρεπε να γίνει καλύτερη οργάνωση, με τη συμμετοχή πολιτικών και δημοσιογράφων, καθώς ήταν αναγκαίο να αποφευχθούν λάθη.[364]

ii) Η Σταδιακή Μεταστροφή του Κλίματος

Οι Εκλογές

Έλληνες και Αρμένιοι της Κωνσταντινούπολης αποφάσισαν να συμπράξουν.[365] Στις 28 Αυγούστου, η *Εστία* δημοσίευσε ότι, σύμφωνα με τους *Times,* το Πατριαρχείο ζητούσε από τις Δυνάμεις να μεσολαβήσουν στους Έλληνες της Τουρκίας, ώστε να μη λάβουν μέρος στις εκλογές, εάν οι Νεότουρκοι αλλάζανε το νόμο σχετικά με τις δικαιοδοσίες του.[366]

Στο πρωτοσέλιδο της 26ης Αυγούστου, το άρθρο με τίτλο «Να επανέλθουν εις Μακεδονίαν», ο αρθρογράφος ζητούσε από τους Μακεδόνες που έχουν καταφύγει εντός των ελληνικών συνόρων να γυρίσουν στη Μακεδονία, όπως έπρατταν και οι Βούλγαροι,

[360] Στο ίδιο.
[361] *Εστία,* Αθήνα 18 Αυγούστου 1908.
[362] *Εστία,* Αθήνα 17 Αυγούστου 1908.
[363] *Εστία,* Αθήνα 18 Αυγούστου 1908.
[364] *Εστία,* Αθήνα 25 Αυγούστου 1908.
[365] Στο ίδιο.
[366] *Εστία,* Αθήνα 28 Αυγούστου 1908.

καθώς αλλάζανε οι εθνολογικές αναλογίες, γεγονός επιζήμιο για τα ελληνικά συμφέροντα.[367]

Στις 30 Αυγούστου, η Εστία επισήμανε στο πρωτοσέλιδο άρθρο της την ατονία που διέκρινε τους Έλληνες για τις βουλευτικές εκλογές και επεσήμανε την ανάγκη να συμβάλουν στην ενίσχυση των εκλογέων, τόσο το Πατριαρχείο όσο και η Ελληνική Κυβέρνηση.[368]

Στο ίδιο πρωτοσέλιδο, η εφημερίδα αναφέρθηκε στους Βουλγάρους εκδρομείς, που αντίκρισαν τη Θεσσαλονίκη κλειστή, κατά την εκεί επίσκεψη τους. Οι Έλληνες Θεσσαλονικείς ήθελαν να δείξουν ότι η οικονομία της πόλης βασιζόταν στους ίδιους, ότι η πόλη ήταν ελληνική και να αποσοβήσουν οποιεσδήποτε βλέψεις μπορεί να είχαν οι Βούλγαροι γι αυτή. Οι επισκέπτες έμειναν χωρίς τροφή και στέγη και η αστυνομία προσπάθησε, δια της βίας, να επαναλειτουργήσουν τα κλειστά καταστήματα. Όταν αυτά άνοιξαν, οι εργαζόμενοι κήρυξαν απεργία, ξανακλείνοντάς τα.[369]

Ο Δ. Ράλλης επισκέφτηκε στις 2 Σεπτεμβρίου, τη Θεσσαλονίκη, όπου συναντήθηκε με πολλούς Νεότουρκους και το Βαλή.[370] Κατά την περιοδεία του, η υποδοχή ήταν λαμπρή. Στα Βοδενά οργανώθηκε και συλλαλητήριο με επικεφαλής τους Νεότουρκους και τις Τουρκικές αρχές. Ο κύριος Ράλλης μιλούσε σε όλα τα μέρη για τις εγκάρδιες σχέσεις των δύο λαών, που επικρατούσαν αριθμητικά στην Αυτοκρατορία και για την εμπιστοσύνη στο νέο καθεστώς ισότητας και ελευθερίας.[371] Μπροστά στο Ελληνικό Προξενείο στο Μοναστήρι, παρέλασαν τα σώματα της πόλης, προς τιμήν του, ενώ τον επισκέφτηκαν οι Αρχές, ο Γενικός Πρόξενος, οι δάσκαλοι και το προεδρείο της Αλβανικής Λέσχης. Στο γεύμα που ακολούθησε παρίσταντο, μεταξύ άλλων, οι Μητροπολίτες Πελαγονίας και Οχρίδας και το Κομιτάτο. Ο πολιτευτής μίλησε για ευδαιμονία της Αυτοκρατορίας, μέσω τις σύμπραξης των λαών και ευχήθηκε για τον Οθωμανικό στρατό και ο Εδδήμ μπέης τον ευχαρίστησε για «την ηθικήν ενίσχυσιν» στο έργο των Νεότουρκων.[372]

---

[367] *Εστία,* Αθήνα 26 Αυγούστου 1908.
[368] *Εστία,* Αθήνα 30 Αυγούστου 1908.
[369] Στο ίδιο.
[370] *Εστία,* Αθήνα 3 Σεπτεμβρίου 1908.
[371] *Εστία,* Αθήνα 5 Σεπτεμβρίου 1908.
[372] *Εστία,* Αθήνα 7 Σεπτεμβρίου 1908.

Το σκηνικό του δείπνου επαναλήφθηκε ομοίως και στη Θεσσαλονίκη.[373] Θα επισκεπτόταν την Κωνσταντινούπολη και τον Σουλτάνο, την επομένη, στα πλαίσια των σχέσεων των δύο χωρών υπό το νέο καθεστώς.[374] Εκεί, τον υποδέχτηκε ο Έλληνας Πρεσβευτής και πλήθος Ελλήνων.[375] Ξένοι διπλωμάτες τον επισκέφτηκαν στο ξενοδοχείο όπου κατέλυε, ενώ ο Σουλτάνος τον περίμενε, μετά το προσκύνημα, για «ιδιαιτέραν ακρόασιν»,[376] γεγονός αξιοσημείωτο. Μάλιστα, στις 15 Σεπτεμβρίου, η *Εστία* σχολίαζε ότι ο Σουλτάνος «επέδειξε μεγάλην ευμένειαν προς το Ελληνικόν Έθνος».[377]

Στο πρωτοσέλιδο της 19ης Σεπτεμβρίου, ο Πολίτης ανήρτησε ένα άρθρο, βασισμένο σε συνέντευξή του στον Δ. Ράλλη στον ίδιο, για τις εντυπώσεις του από την περιοδεία. Ο πολιτευτής ζήτησε από το δημοσιογράφο να διαψεύσει τις φήμες περί σκοπιμότητας συσφίξεως των σχέσεων με την Τουρκία, κατά τρίτων,[378] γεγονός που σχολιάστηκε θετικά, μιας και η εφημερίδα τον χαρακτήριζε ως «πρώην και μέλλοντα Πρωθυπουργόν».[379]

Στις 20 Σεπτεμβρίου, η *Εστία* ανήρτησε το λόγο του Πατριάρχη προς τους εκδρομείς, σύμφωνα με τον οποίο οι καιροί απαιτούσαν επιφυλακτικότητα για το αν μια κατάσταση ήταν πιο συμφέρουσα από την υφιστάμενη. Η αδελφοποίηση των λαών, που συνίστατο και από την Εκκλησία, θα έφερε ευημερία, αλλά το Ελληνικό Γένος δε θα έπρεπε να χάσει την πρωτοκαθεδρία του, την οποία σεβάστηκαν οι μέχρι τότε αυτοκράτορες. Η Εκκλησία διαφύλαξε τη γλώσσα και την εθνική συνείδηση.[380] Ο Σουλτάνος, κατά το καθιερωμένο του προσκύνημα, χαιρέτησε τους εκδρομείς κι εκείνοι τον ευχαρίστησαν και του είπαν πως θα γινόντουσαν κήρυκες των όσων δέχθηκαν απλόχερα από τον ίδιο, τον Οθωμανικό λαό και την Κυβέρνηση. Ο Σαμπαχεττίν, τον οποίο επισκεφτήκαν ορισμένοι εκδρομείς, εξέφρασε τη χαρά του, που οι αδελφοί Έλληνες προερχόμενοι εκ της κοιτίδας της Ελευθερίας, την Ελλάδα, επισκέφτηκαν την Κωνσταντινούπολη.[381]

---

[373] *Εστία,* Αθήνα 8 Σεπτεμβρίου 1908.
[374] *Εστία,* Αθήνα 30 Αυγούστου και 7 Σεπτεμβρίου 1908.
[375] *Εστία,* Αθήνα 11 Σεπτεμβρίου 1908.
[376] *Εστία,* Αθήνα 14 Σεπτεμβρίου 1908.
[377] *Εστία,* Αθήνα 15 Σεπτεμβρίου 1908.
[378] *Εστία,* Αθήνα 19 Σεπτεμβρίου 1908.
[379] *Εστία,* Αθήνα 20 Σεπτεμβρίου 1908.
[380] Στο ίδιο.
[381] *Εστία,* Αθήνα 21 Σεπτεμβρίου 1908.

Στις 23 Σεπτεμβρίου, η εφημερίδα σχολίαζε τις κινήσεις που έφεραν κοντά τους Έλληνες με τους Τούρκους, επισημαίνοντας πόσο σημαντική ήταν η σύμπνοια των δύο λαών για την εξέλιξη του Μακεδονικού ζητήματος. Η επιτροπή της εκδρομής επισκέφτηκε τον Ναμπή μπέη, τον πρεσβευτή της Τουρκίας στην Αθήνα, για να μεταφέρει στο Σουλτάνο και την Κυβέρνηση τις ευχαριστίες της για τη θερμή υποδοχή.[382]

Στις 24 Σεπτεμβρίου, η εφημερίδα ενημέρωνε για την κήρυξη της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.[383] Την επομένη, σχολίαζε στο πρωτοσέλιδό της το αναμενόμενο της Ένωσης, μιας και δεν είχε κανέναν σύνδεσμο με την Τουρκία. Η Ελλάδα δεν ήταν θετική με την εξέλιξη αυτή και είχε άγνοια του κινήματος.[384] Ο Μέγας Βεζίρης, σύμφωνα με τηλεγράφημα, ήταν ιδιαίτερα ευχαριστημένος από τη στάση της Ελληνικής Κυβέρνησης απέναντι στο Κρητικό ζήτημα.[385] Η Πύλη θεωρούσε ότι το ζήτημα θα έπρεπε να λυθεί μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.[386]

Στις 29 Σεπτεμβρίου, στο πρωτοσέλιδο της η *Εστία,* έκανε λόγο για εκλογική αυθαιρεσία. Οι Έλληνες της Σμύρνης διαμαρτύρονταν για τεχνάσματα των Οθωμανών, που αλλοίωναν υπέρ τους το εκλογικό αποτέλεσμα. Το γεγονός προκάλεσε γενική ανησυχία, ενώ δεν ήταν σαφές αν ήταν εις γνώσιν της επίσημης Κυβέρνησης. Οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης έσπευσαν να πάρουν τα μέτρα τους κατά της διαφθοράς, ενώ πλανιόταν η ιδέα της αποχής από το εκλογικό φιάσκο. Ο αρθρογράφος παρουσίαζε τα γεγονότα ως «πικράν ειρωνείαν προς τους ενθουσιασμούς» για την αλλαγή του καθεστώτος.[387]

Την 1η Οκτωβρίου, συνεδρίασαν τα Σώματα του Πατριαρχείου, ώστε να διαμαρτυρηθούν για την κατάσταση, στην Πύλη.[388] Την ίδια ώρα οι καταγγελίες για ματαίωση των εκλογικών νικών των Ελλήνων, από τις αρχές, συνεχίζονταν, σε όλη την επικράτεια. Η μυστική συμμετοχή της Κυβέρνησης ήταν πια αναμφισβήτητη. Το αποτέλεσμα ήταν η εξάπλωση του μουσουλμανικού φανατισμού, εκεί όπου υπερείχαν οι Έλληνες, και η

[382] *Εστία,* Αθήνα 23 Σεπτεμβρίου 1908.
[383] *Εστία,* Αθήνα 24 Σεπτεμβρίου 1908.
[384] *Εστία,* Αθήνα 25 Σεπτεμβρίου 1908.
[385] *Εστία,* Αθήνα 30 Σεπτεμβρίου 1908.
[386] *Εστία,* Αθήνα 13 Οκτωβρίου 1908.
[387] *Εστία,* Αθήνα 29 Σεπτεμβρίου 1908.
[388] *Εστία,* Αθήνα 1 Οκτωβρίου 1908.

ενίσχυση των Παλαιότουρκων.[389] Οι υποστηριχτές του Συντάγματος, καταπατούσαν το δικαίωμα αντιπροσώπευσης στη Βουλή ενός πολύ μεγάλου αριθμητικά πληθυσμού της Αυτοκρατορίας, γεγονός που αποτελούσε κατάφορη παραβίαση του. Η «αναγέννησις» που επιζητούσαν για την Αυτοκρατορία ήταν ουτοπική, καθώς το νέο πολίτευμα δεν θα είχε μέλλον.[390]

Η εφημερίδα δικαίωνε τους φόβους του Πατριάρχη για εχθροπραξίες στο όνομα του Συντάγματος, με αφορμή το αυθαίρετο κλείσιμο της Μητρόπολης Σμύρνης από το Νομάρχη Χίου. Ενώ έκανε λόγο για έξαρση σοβινιστικών δράσεων. Οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, προκειμένου να αποφύγουν ανάλογα περιστατικά, ψήφισαν στις δημοτικές εκλογές και Οθωμανούς υποψηφίους.[391]

Η Δημογεροντία και ο Μητροπολίτης Σμύρνης διαμαρτυρήθηκαν για την αυθαίρετη εγγραφή δεκαοχτώ χιλιάδων Οθωμανών στους εκλογικούς καταλόγους της πόλης. Η Ελληνική Κοινότητα σκόπευε να οργανώσει διαδήλωση και δήλωσε την αποχή της από τις εκλογές.[392] Στις 9 Οκτωβρίου, η εφημερίδα ενημέρωνε για τα σχόλια των *Times* ως προς τα πρώτα εκλογικά αποτελέσματα. Πολλές εκλογικές διαδικασίες που ανέδειξαν Έλληνες υποψηφίους ακυρώθηκαν από τις τουρκικές αρχές, αγανακτώντας τους εκλογείς, που απειλούσαν με αποχή. Ο ανταποκριτής των *Times* δικαίωνε την ελληνική στάση.[393]

Στις 10 Οκτωβρίου, η *Εστία* έκανε λόγο στο πρωτοσέλιδό της, για «Ελληνοτουρκικό εκλογικό πόλεμο», παρά τις παρεμβάσεις του Πατριάρχη και του Ελληνικού Τύπου και τόνιζε την υπονόμευση του Συντάγματος. Εξέφραζε την άποψη πως αν οι Έλληνες, όντες η πλειονότητα που υποστήριζε το Σύνταγμα, έπαυαν να συντάσσονται με τους Νεότουρκους, το πολίτευμα σίγουρα θα τελείωνε.[394]

Σε Τακτίριον του προς την Πύλη ο Πατριάρχης συνέκρινε την κατάσταση των Ελλήνων με αυτή της περιόδου απολυταρχίας, χαρακτηρίζοντάς την χειρότερη.[395] Οι Νεότουρκοι αποφάσισαν να αναβάλλουν τη σύγκληση της Βουλής, μέχρις ότου διορθώνονταν οι κακώς

[389] *Εστία,* Αθήνα 3 Οκτωβρίου 1908.
[390] *Εστία,* Αθήνα 4 Οκτωβρίου 1908.
[391] Στο ίδιο.
[392] *Εστία,* Αθήνα 8 Οκτωβρίου 1908.
[393] *Εστία,* Αθήνα 9 Οκτωβρίου 1908.
[394] *Εστία,* Αθήνα 10 Οκτωβρίου 1908.
[395] *Εστία,* Αθήνα 9 Οκτωβρίου 1908.

κείμενες εκλογές. Οι Διευθυντές Ελληνικού και Οθωμανικού Τύπου συνεδρίασαν στα γραφεία της *Ημερησίας* με σκοπό την κοινή στάση τους σε σοβαρά ζητήματα.[396]

Οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης και οι Ελληνικές εφημερίδες δεν εφησύχασαν από τις υποσχέσεις των Νεότουρκων, μιας και οι παρανομίες που διαπράχθηκαν ήταν πολλές.[397] Έλληνες και Νεότουρκοι της Πόλης ήλθαν σε συνεννόηση, ωστόσο, δεν υπογράφηκε το σχετικό πρωτόκολλο από μέρους του Κομιτάτου.[398] Έλληνες και Αρμένιοι συνέστησαν επιτροπή διαμαρτυρίας προς το Μεγάλο Βεζίρη. Εκείνος τους παρέπεμψε στον Υπουργό Εσωτερικών Χακή μπέη, ο οποίος αρνήθηκε της κατηγορίες. Αρκέστηκε να επιβεβαιώσει την επαρκή αντιπροσώπευση των λαών στην Βουλή.

Στις 31 Οκτώβρη, ο Πατριάρχης έλαβε Τεσκερέ, ώστε να παύσει να αναμιγνύεται στην εκλογική διαδικασία. Ο Νομάρχης Ιωαννίνων κατηγόρησε των Πατριάρχη ως υπεύθυνο για την αποχή των Ελλήνων του Αργυρόκαστρου από τις εκλογές.[399]

Οι κάτοικοι της Σμύρνης, Έλληνες και Τούρκοι αποφάσισαν τη διοργάνωση εκδρομής στην Αθήνα, για τα τέλη Νοεμβρίου.[400] Οι Σμυρνιοί ετοίμαζαν μεγάλο συλλαλητήριο για να διαμαρτυρηθούν για τις εκλογικές παρανομίες.[401] Ο Επίσκοπος Σμύρνης διαμαρτυρήθηκε στο Βαλή, ο οποίος υποσχέθηκε να αναβάλει τις εκλογές στην Πέργαμο και το Οδεμήσιο, μέχρι να επανορθώσει το Κομιτάτο. Στο πλήθος έγιναν συστάσεις για «ψυχραιμίαν και τήρησιν της τάξεως». Η ηρεμία επανήλθε μαζί με ενθουσιασμό, από την αναγγελία της επικράτησης και δεύτερου Έλληνα υποψηφίου, του κυρίου Καρολίδη, στην Πέργαμο.[402] Τηλεγράφημα των *Times* έκανε λόγο για τριάντα χιλιάδες ένοπλους Έλληνες που έσπευσαν να πανηγυρίσουν.[403]

Στις 5 Νοεμβρίου, ο «Απόμαχος» απαριθμούσε στο πρωτοσέλιδό της *Εστίας*, τα γεγονότα που αποδείκνυαν την ανθελληνική στάση της πρώτης συνταγματικής Τουρκικής Κυβέρνησης. Πρώτα, η διεκδίκηση της Κρήτης, έπειτα η βία και η νοθεία στις εκλογές και

[396] *Εστία,* Αθήνα 12 Οκτωβρίου 1908.
[397] *Εστία,* Αθήνα 14 Οκτωβρίου 1908.
[398] *Εστία,* Αθήνα 20 Οκτωβρίου 1908.
[399] *Εστία,* Αθήνα 31 Οκτωβρίου 1908.
[400] Στο ίδιο.
[401] *Εστία,* Αθήνα 1 Νοεμβρίου 1908.
[402] *Εστία,* Αθήνα 3 Νοεμβρίου 1908.
[403] *Εστία,* Αθήνα 4 Νοεμβρίου 1908.

η υποβάθμιση του ελληνικού στοιχείου και η ανοχή στην αρπαγή των ναών στη Μακεδονία. Έκανε λόγο για διωγμό των Ελλήνων, Ανάμεσα στους Νεότουρκους εμφανίζονταν απολυταρχικές τάσεις, χειρότερες του πρόσφατου παρελθόντος. Ο αρθρογράφος προέβλεπε «χαλεπάς ημέρας δια τον Ελληνισμόν». Μόνο με την ελληνική συνδρομή θα μπορούσε να εδραιωθεί το Σύνταγμα, γι αυτό και απαιτούνταν διαλλαγή και ειλικρίνεια, που όμως δεν ήταν ορατά. Γι αυτό έπρεπε «οι Έλληνες να λάβωσιν μέτρα ηθικής αμύνης» για να σωθεί η Νέα Τουρκία από την επερχόμενη συμφορά.[404]

Ο Ιστορικός C. M. Woodhouse εξέφρασε την άποψη πως το κίνημα των Νεότουρκων ήταν «η αρχή του τουρκικού εθνικισμού με την ευρωπαϊκή έννοια της λέξης».[405]

Στις 6 Νοεμβρίου, η *Εστία* ανέλαβε να διαψεύσει ψευδείς ειδήσεις περί υπάρξεως επαναστατικού κομιτάτου στην Αθήνα, το οποίο δήθεν ετοίμαζε κίνημα στην Τουρκία και τροφοδοτούσε τη Μακεδονία με ελληνομακεδόνες επαναστάτες. Τόνιζε ότι οι Έλληνες της Τουρκίας δεν σκόπευαν να διαταράξουν την τάξη.[406]

Σε άλλο μήκος κύματος, ο Βασιλιάς της Ελλάδας συνεχάρη τον Τούρκο Πρεσβευτή Ναμπή μπέη για τον ειρηνικό τρόπο που επήλθε η πολιτειακή μεταβολή και ευχήθηκε να ευδοκιμήσει το Σύνταγμα.[407]

Σύσσωμος ο Ελληνικός Τύπος καταδίκασε τα εκλογικά αποτελέσματα. Ο *Νεολόγος* τα χαρακτήρισε «τραύμα θανάσιμον κατά της συμπράξεως», ενώ φαινόταν αβέβαιο το αν οι Νεότουρκοι δρούσαν υπέρ της Αυτοκρατορίας.[408] Η Ιστορικός Σία Αναγνωστοπούλου επεσήμανε πως τα κόμματα που προέκυψαν από τις εκλογές ήταν «εθνικά», χωρίς εθνική ομοιογένεια, καθώς οι βουλευτές δεν προέρχονταν από «ένα ενιαίο πολιτικό σώμα».[409]

Στις 4 Δεκεμβρίου, η έναρξη της Τουρκικής Βουλής έγινε με τη συμμετοχή εικοσιτεσσέρων Ελλήνων βουλευτών. Ο Σουλτάνος επανέλαβε τον όρκο του. Με βάση το Βρετανικό Τύπο, εκατομμύρια ζητωκραυγάζοντος κόσμου συγκεντρώθηκαν έξω από το Βουλευτικό Μέγαρο. Βουλές άλλων χωρών, μεταξύ αυτών και η Ελληνική, έστειλαν

[404] Απόμαχος, *Εστία,* Αθήνα 5 Νοεμβρίου 1908.
[405] C. M. Woodhouse, *Η ιστορία ενός λαού, οι Έλληνες από το 324 έως σήμερα,* Αθήνα 2008, σ. 235.
[406] *Εστία,* Αθήνα 6 Νοεμβρίου 1908.
[407] *Εστία,* Αθήνα 26 Νοεμβρίου 1908.
[408] *Εστία,* Αθήνα 30 Νοεμβρίου 1908.
[409] Αναγνωστοπούλου, ό. π., σ. 457.

συγχαρητήρια τηλεγραφήματα. Οι *Times* επεσήμαναν την ανάγκη σεβασμού τον Χριστιανών από τους Νεότουρκους.[410] Οι Γαλλικές εφημερίδες, έγραφε η *Εστία,* υπαινίσσονταν, στις ανταποκρίσεις τους, την εκλογική νοθεία εκ μέρους των Νεότουρκων, μιας και στατιστικά ο αριθμός των βουλευτών δεν ήταν αντιπροσωπευτικός του πληθυσμού των Χριστιανών και κινδυνολογούσαν για την έξαρση του σωβινισμού.[411]

Στις 9 Δεκεμβρίου η *Εστία* σχολίαζε το άρθρο των *Times*, σύμφωνα με το οποίο οι πανηγυρισμοί των Ελλήνων της Τουρκίας για το Σύνταγμα ήταν υπέρμετροι των προνομίων που αυτό θα τους εξασφάλιζε. Η Εθνική υπερηφάνεια των Ελλήνων δεν τους άφηνε να προσεγγίσουν τους Τούρκους και ο Ελληνικός Τύπος στην Τουρκίας δεν εξέτασε το Κρητικό ζήτημα από την Τουρκική σκοπιά. Μίλησε για εκλογικά λάθη, ως προς τον αριθμό των αντιπροσώπων και για το αίτημα βοήθειας προς τις Δυνάμεις σχετικά με τις τουρκικές αυθαιρεσίες, τις οποίες θεωρούσαν απολύτως δικαιολογημένες, λόγω της έλλειψης γνώσεων επί του εκλογικού νόμου και των θρησκευτικών και εθνικών διαφορών. Το Ελληνικό κόμμα, θα έπρεπε να ορίσει ικανό αρχηγό και να συνεργαστεί με τους φιλελεύθερους Τούρκους, για την ευδαιμονία της Αυτοκρατορίας.[412]

iii) Απολυταρχικές τάσεις των Νεότουρκων

Στα Ιεροσόλυμα, ο Πατριάρχης Δαμιανός αρνήθηκε να παραιτηθεί, παρά τις συστάσεις της Ιεράς Συνόδου της Σιωνίτιδος Εκκλησίας, προκαλώντας ταραχές στους ορθοδόξους Αραβόφωνες.[413]

Στις 15 Δεκεμβρίου, η *Εστία* κατηγορούσε στο πρωτοσέλιδό της την άδική στάση του Τουρκικού Κίτρινου Τύπου, στον οποίο ο Ελληνικός Τύπος απάντησε με σύνεση και ψυχραιμία. Έκανε λόγο για εκατομμύρια ψευδών ειδήσεων, για ύβρη και εκφοβισμούς, που εξέγειραν το μουσουλμανικό φανατισμό. Πλέον, προέκυψε η ανάγκη να αμυνθεί ο Ελληνικός Τύπος.[414]

---

[410] *Εστία,* Αθήνα 5 Δεκεμβρίου 1908.
[411] *Εστία,* Αθήνα 6 Δεκεμβρίου 1908.
[412] *Εστία,* Αθήνα 9 Δεκεμβρίου 1908.
[413] *Εστία,* Αθήνα 14 Δεκεμβρίου 1908.
[414] *Εστία,* Αθήνα 15 Δεκεμβρίου 1908.

Στη Δράμα, οι κάτοικοι, σύμφωνα με την *Εστία* και τον τοπικές εφημερίδες, προετοίμαζαν διαδήλωση διαμαρτυρίας για την ανέγερση βουλγαρικού ναού. Ο Πατριάρχης θα διαμαρτυρόταν στην Πύλη.[415]

Σύμφωνα με ανάρτηση της *Εστίας* στις 3 Δεκεμβρίου, η *Τανίν* απειλούσε την Ελλάδα με εμπορικό αποκλεισμό, εάν εκείνη δεχόταν την προσάρτηση της Κρήτης και άφηνε υπονοούμενο για ευρύτερο πόλεμο.[416] Ομοίως και η *Εφημερίς* της Τουρκίας, που ανακοίνωνε μεγάλο συλλαλητήριο στη Θεσσαλονίκη, προς υπεράσπιση των τουρκικών συμφερόντων επί της Κρήτης.[417] Ο Πρεσβευτής κύριος Γρυπάρης διαμαρτυρήθηκε στο Μεγάλο Βεζίρη, τονίζοντας τη στάση της Ελλάδας στο ζήτημα και τις συνέπειες των συλλαλητηρίων στη διαβίωση των κατοίκων του νησιού και τον διαβεβαίωσε πως σε περίπτωση επιβολής αποκλεισμού, χαμένη θα ήταν και η ίδια η Τουρκία, οικονομικά και πολιτικά.[418] Το Υπουργικό Συμβούλιο ισχυρίστηκε πως αγνοούσε παντελώς το ζήτημα. Τη φήμη διέψευσε και ο Χιλμή πασάς.[419] Τον Έλληνα Πρεσβευτή επισκέφτηκε και ο Αχμέτ Ριζά.[420] Ο Πρεσβευτής τόνισε ξανά, στον Κιαμήλ πασά, διαψεύδοντας την *Ίκδαμ,* την ειλικρίνεια της Ελληνικής Κυβέρνησης και «την άμεμπτον στάσιν της Ελλάδος».[421]

Στις 23 Δεκεμβρίου, η *Εστία* ειρωνευόταν τη στάση των Νεότουρκων και τη διαχώριζε από της Κυβέρνηση. Μάλιστα, τεκμηρίωνε το βαθμό που θα βλάπτονταν τα τουρκικά εμπορικά συμφέροντα, από έναν ενδεχόμενο εμπορικό και ναυτικό αποκλεισμό, αλλά και τις συνέπειες στην προσπάθεια της Τουρκίας για «Αναγέννηση».[422] Το ζήτημα σχολιάστηκε και από τον ξένο Τύπο. Η εφημερίδα ζητούσε, στο πρωτοσέλιδο της 27ης Δεκεμβρίου, από τους δημοσιογράφους της Πόλης, να παύσουν να τροφοδοτούν τα κακεντρεχή σχόλια, περί Κρητικού, της *Τανίν* και της *Γενή Γαζέτα.*[423]

Στις 4 Ιανουαρίου, η *Εστία* χαρακτήριζε τους Τούρκους που συμμετείχαν στα συλλαλητήρια «θορυβοποιούς», με τους οποίους δεν άξιζε να ασχολείται ο Ελληνικός

[415] Στο ίδιο.
[416] *Εστία,* Αθήνα 3 Δεκεμβρίου 1908.
[417] *Εστία,* Αθήνα 21 Δεκεμβρίου 1908.
[418] *Εστία,* Αθήνα 22 Δεκεμβρίου 1908.
[419] *Εστία,* Αθήνα 23 Δεκεμβρίου 1908.
[420] *Εστία,* Αθήνα 25 Δεκεμβρίου 1908.
[421] *Εστία,* Αθήνα 29 Δεκεμβρίου 1908.
[422] *Εστία,* Αθήνα 23 Δεκεμβρίου 1908.
[423] *Εστία,* Αθήνα 27 Δεκεμβρίου 1908.

Τύπος. Η Κρήτη είχε διαχωριστεί τελωνειακά από την Τουρκία, γεγονός που επεσήμανε η εφημερίδα, ως απόδειξη της ματαιότητας των διαμαρτυριών. Ωστόσο, ο Μεγάλος Βεζίρης, όταν του επιδόθηκε το ψήφισμα, τη χαρακτήρισε Οθωμανική επαρχία, την οποία θα υπερασπιζόταν αν προέκυπτε ανάγκη.[424] Το επόμενο διάστημα, το Κρητικό ζήτημα απασχόλησε ποικιλοτρόπως την εφημερίδα.

Στις 18 Ιανουαρίου, η Βουλή, συνεδρίασε σχετικά με το Μακεδονικό ζήτημα και τη δράση των Κομιτάτων. Ο Υπουργός Εσωτερικών έκανε λόγο για παύση της δράσης των αντάρτικων σωμάτων. Επίσης, ανήγγειλε τη λύση του εκκλησιαστικού και σχολικού ζητήματος, από μικτή επιτροπή, με τη σύμφωνη γνώμη της Κυβέρνησης. Ο Έλληνας Βουλευτής Μοναστηρίου κύριος Νάλης περιέγραψε, μεταξύ άλλων, τριανταπέντε περιστατικά βουλγαρικής βίας και πολλοί Μουσουλμάνοι Βουλευτές τον επιβεβαίωσαν.[425] Οι Έλληνες δεν δέχτηκαν τη σύσταση Επιτροπής, ενώ οι Βούλγαροι απείλησαν με συνέχιση του αγώνα, μέχρι να παύσει να ισχύει το εφαρμόζον καθεστώς.[426]

Στις 2 Φεβρουαρίου, στο πρωτοσέλιδο άρθρο της *Εστίας,* ο αρθρογράφος εξηγούσε πως οι Υπουργοί Στρατιωτικών και Ναυτικού συνωμοτούσαν για την εκθρόνιση του Αβδούλ Χαμίτ Β΄. Η εκκαθάριση των παλιών στελεχών από το Κομιτάτο, θα έπρεπε να ολοκληρωθεί με την αντικατάσταση του Σουλτάνου, ενώ είχε έρθει η σειρά του Κιαμήλ πασά να αντικατασταθεί από τον Χιλμή πασά. Ο λαός, ο Στρατός, το Ναυτικό και τα κομιτάτα διχάστηκαν από τις πολιτικές αυθαιρεσίες,[427] που διασάλευσαν το Σύνταγμα. Οι εθνικόφρονες, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, στις 3 Φεβρουαρίου, εγκαινίαζαν μια περίοδο ανασφάλειας.[428]

Στις 4 Φεβρουαρίου, δημοσιεύτηκε ένα τηλεγράφημα, με βάση το οποίο η Κωνσταντινούπολη διέταξε στρατιωτική επέμβαση στα Σκόπια, προς υπεράσπιση των εκεί Ελλήνων. Αγανακτισμένοι οι κάτοικοι απαίτησαν από τις αρχές να συμβάλουν στην

[424] *Εστία,* Αθήνα 4 Ιανουαρίου 1909.
[425] *Εστία,* Αθήνα 18 Ιανουαρίου 1909.
[426] *Εστία,* Αθήνα 20 Ιανουαρίου 1909.
[427] *Εστία,* Αθήνα 2 Φεβρουαρίου 1909.
[428] *Εστία,* Αθήνα 3 Φεβρουαρίου 1909.

καταδίωξη δρώντων δολοφονικών συμμοριών, απειλώντας πως σε αντίθετη περίπτωση θα έπαιρναν το νόμο στα χέρια τους.[429]

Στις 2 Μαρτίου, η *Εστία* μετέφερε την άποψη του *Ημερήσιου Τηλέγραφου,* πως το Νεοτουρκικό Κομιτάτο άρχισε να αποτελεί πηγή τρομοκρατίας, με αποτέλεσμα να εγείρει αντιδράσεις εναντίον του.[430]

Στις 11 Μαρτίου, ο αρθρογράφος του πρωτοσέλιδου άρθρου «Ζήτημα της Ημέρας», σχολίαζε τη δήλωση του Τούρκου Υπουργού Εσωτερικών Ριφαάτ πασά, στην Ιταλική *Τριμπούνα,* σχετικά με την Κρήτη, καθώς χαρακτήρισε το ζήτημα ανύπαρκτο και την ελληνική στάση άμεμπτη.[431]

Την επομένη, η εφημερίδα δημοσίευσε την είδηση ότι οι Αλβανοί επιδίωκαν τον αποκλεισμό των Ελλήνων από την Ήπειρο και οργάνωσαν κίνημα, δήθεν για να αμυνθούν στις ελληνικές επιθέσεις. Οι Νεότουρκοι ήταν ενήμεροι και χαρακτηρίζονταν από τον ανταποκριτή μισέλληνες. Η έκκληση του Μητροπολίτη Παραμυθίας στον τοπικό Καϊμακάμη απέβη άκαρπη. Η Πύλη διέταξε την κατεδάφιση των «προπύργιών» τους[432] και την ενίσχυση των ελληνοτουρκικών συνόρων και των αρχών της Ηπείρου, με την πρόφαση ότι δρούσαν στην περιοχή ελληνικές συμμορίες.[433]

Οι *Times*, σύμφωνα με την Εστία, ανακοίνωναν ότι οι Έλληνες της Μακεδονίας προέβησαν σε βιαιοπραγίες, για να απομακρύνουν το ενδιαφέρον από το Κρητικό ζήτημα.[434] Η Εστία, την επομένη, χαρακτήρισε την είδηση «μωρία».[435]

Στις 26 Μαρτίου, ο αρθρογράφος του πρωτοσέλιδου άρθρου «Η Κατάστασις εις την Τουρκίαν» έγραψε για το Κομιτάτο ότι ήταν χειρότερο της απολυταρχίας και ότι αυτό διεπόταν από «διοικητικήν αποσύνθεσιν και αυθαίρετον πολυαρχίαν», καθώς αυτό επιδίωκε την εξόντωση των άλλων εθνοτήτων.[436] Ο Ιστορικός Αθ. Βερέμης υποστήριζε

[429] *Εστία,* Αθήνα 4 Φεβρουαρίου 1909.
[430] *Εστία,* Αθήνα 2 Μαρτίου 1909.
[431] *Εστία,* Αθήνα 11 Μαρτίου 1909.
[432] Στο ίδιο.
[433] *Εστία,* Αθήνα 23 Μαρτίου 1909.
[434] *Εστία,* Αθήνα 25 Μαρτίου 1909.
[435] *Εστία,* Αθήνα 26 Μαρτίου 1909.
[436] Στο ίδιο.

πως οι Νεότουρκοι επιδίωκαν να διατηρήσουν τα προνόμια «της Τουρκικής άρχουσας φυλής», υποδαυλίζοντας τις άλλες εθνότητες.[437]

Στις 25 Μαρτίου, δολοφονήθηκε ο αρχισυντάκτης της *Σερμπεστί* και η εφημερίδα επέρριψε την ευθύνη στο Νεοτουρκικό Κομιτάτο, το οποίο πρόσφατα απείλησε και τον αρχισυντάκτη της *Ίκδαμ*.[438] Η Κυβέρνηση, μετά από πληθώρα επιθέσεων εναντίον της, ανέλαβε να βρει το δολοφόνο. Η Βουλή σκεφτόταν τον έλεγχο των σωματείων και του Κομιτάτου, δια νόμου. Η μεταβολή στο σκηνικό της Τουρκίας έστρεψε τα βλέμματα των Δυνάμεων πάνω της.[439]

Στις 29 Μαρτίου, η *Τανίν* δημοσίευσε ενυπόγραφη επιστολή του Έλληνα βουλευτή κύριου Κοσμίδη, στην οποία βαλλόταν κατά του Κομιτάτου. [440]

Οι Σέρρες και το Μοναστήρι ζήτησαν το άνοιγμα των ελληνικών εκκλησιών, που είχαν κλείσει, για να τελεστούν οι εορτασμοί του Πάσχα κι εφόσον προέκυπτε διαφωνία, να τελούνταν στους αμφισβητούμενους ναούς, διαδοχικά και η ελληνική και η βουλγάρικη ιερουργία. Ωστόσο, η Πύλη αρνήθηκε. [441]

iv) Το Κίνημα των Ουλεμάδων και η Σφαγή των Αρμενίων

Την 1η Απριλίου, ο αρθρογράφος, στο πρωτοσέλιδο άρθρο της *Εστίας* με τίτλο «τα εν Τουρκία», έγραφε για την Κυβέρνηση του Κομιτάτου, ότι ήταν «αυθάδης ολιγαρχία, τυραννικωτέρα πάσης οιασδήποτε απολυταρχίας […] ούτε ενιαίαν διοίκησιν να διατηρή [...] να έχουν υπουργούς υποτασσόμενους εις τα κελεύσματά των!» και ότι «είχε προκαλέσει γενικήν αγανάκτησιν η αυθάδης αυθαιρεσία του Κομιτάτου», με αφορμή το κίνημα των ουλεμάδων και των σοφτάδων, που ζητούσε την αλλαγή των Κυβερνητικών

[437] Βερέμης, ό. π. σ. 255.
[438] *Εστία,* Αθήνα 26 Μαρτίου 1909.
[439] *Εστία,* Αθήνα 29 Μαρτίου 1909.
[440] Στο ίδιο.
[441] Στο ίδιο

προσώπων. Το κίνημα ξέσπασε εξαιτίας της δολοφονίας του δημοσιογράφου και της καταπάτησης του Ιερού Νόμου του Ισλάμ. Στην Πόλη, έγιναν συγκρούσεις στρατιωτών και αξιωματικών. Ο Χιλμή πασάς παραιτήθηκε. Επικράτησε ο Μουσουλμανικός όχλος. Με ιραδέ ο Σουλτάνος επέβαλε την τάξη, παρείχε αμνηστία στους στασιαστές και επέβαλε το σεβασμό στον Ιερό Νόμο.[442] Μεγάλος Βεζίρης ορίστηκε ο Τεφφήκ πασάς, αλλά δεν τον αναγνώρισαν οι στασιαστές. Οι Χριστιανοί υπουργοί αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στη νέα Κυβέρνηση. [443]

Ο αρθρογράφος, στο πρωτοσέλιδο της 2ας Απριλίου, χαρακτήρισε το κίνημα «αιφνίδια έκρηξις οργής», υποκινούμενη από θρησκευτικό φανατισμό, γεγονός που μπορούσε να προκαλέσει κίνδυνο για τις άλλες φυλές και επέμβαση των Δυνάμεων. Ακολούθησε παραίτηση του Προέδρου της Βουλής Αχμέτ Ριζά. Ο ανταποκριτής, από την Κωνσταντινούπολη, ενημέρωνε για την καταστροφή των τυπογραφείων των οργάνων του Κομιτάτου «Τανίν» και «Σουράι- Ουμέτ» και της γυναικείας Λέσχης, ενώ εξέφρασε την άποψη ότι ο στρατός της Θεσσαλονίκης ήταν ενάντιος στο Κομιτάτο.[444]

Ωστόσο, στις 3 Απριλίου, η *Εστία* ενημέρωνε πως οι αξιωματικοί βρίσκονταν σε συνεννόηση με το Κομιτάτο και όπλιζαν εθελοντές, ώστε να επέμβουν στην Κωνσταντινούπολη. Το Κομιτάτο, μάλιστα, ζήτησε τη συνδρομή του στρατού των Σερρών και του Μοναστηρίου, αφότου εξασφάλισε και της Αδριανούπολης, των Σκοπίων, της Σκόδρας και των Ιωαννίνων, για να ρίξουν την απολυταρχική Κυβέρνηση που κατέλυσε το Σύνταγμα, με την επιβολή νέου Προέδρου στη Βουλή. Οι Χριστιανοί του Μοναστηρίου κλήθηκαν σε σύσκεψη, από το Κομιτάτο. Στη Σμύρνη η Κυβέρνηση χαρακτηρίστηκε αντισυνταγματική και όλοι οι Οθωμανοί, ανεξαρτήτως θρησκεύματος κλήθηκαν να την αποκηρύξουν.[445]

Στις 4 Απριλίου, ο αρθρογράφος του πρωτοσέλιδου φαινόταν τρομοκρατημένος από τις ειδήσεις που του μεταφέρονταν από την Πόλη. Εξέφρασε την ανησυχία του για τους Έλληνες τόσο των Αδανών, όπου έγιναν γνωστές οι σφαγές κατά των Αρμενίων, όσο και αλλού. Οι οδηγίες που δόθηκαν στους Έλληνες ήταν να απέχουν από τις κομματικές

[442] *Εστία,* Αθήνα 1 Απριλίου 1909.
[443] *Εστία,* Αθήνα 2 Απριλίου 1909.
[444] Στο ίδιο.
[445] *Εστία,* Αθήνα 3 Απριλίου 1909.

αντιπαλότητες. Εύκολο, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, μιας και ήδη βίωναν την απογοήτευση που ακολούθησε των πανηγυρισμών για το Σύνταγμα. Στη Σμύρνη, η άρνηση συμμετοχής των Ελλήνων, προκάλεσε την εξέγερση των Νεότουρκων εναντίον τους.[446]

Ο Βρετανικός Τύπος έκανε λόγο για σφαγές Χριστιανών στα Άδανα, τη Ταρσό, τη Μερσίνη και σε άλλα μέρη της Μικρά Ασίας. Ο αριθμός των θυμάτων ήταν ανυπολόγιστος.[447] Στις 4 Απριλίου, ο σχολιαστής των ξένων ανταποκρίσεων ανέφερε πως ο αριθμό των θυμάτων, μεταξύ των οποίων και Ελλήνων δεν ξεπερνούσε τα εκατό και σχολίαζε ως «τερατωδώς εξογκωμένο» τον αριθμό των δύο χιλιάδων, που πληροφορούσε το γερμανικό πρακτορείο. Οι Δυνάμεις έσπευσαν να σώσουν τους Χριστιανούς.

Οι *Times* έκαναν λόγο για τελεσίγραφο του Κομιτάτου Θεσσαλονίκης στο Σουλτάνο για επαναφορά του Χιλμή πασά και του Αχμέτ Ριζά μπέη, απειλώντας με εκστρατεία κατά της Πόλης, όπως και έγινε. Οι στρατιώτες στρατοπέδευσαν στην Τσατάλτσα. Στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο υπέρ του Συντάγματος, παρισταμένων όλων των θρησκευτικών αρχηγών και εθνοτήτων. Ο στρατός της Θεσσαλονίκης κήρυξε έκπτωτο τον Σουλτάνο, ως υπεύθυνο των ταραχών και στη θέση του ενθρονίστηκε ο Ρεσάτ εφένδης.[448]

Την επομένη, η εφημερίδα σχολίαζε τα γεγονότα εκφράζοντας φόβους για την εξέλιξη των πραγμάτων και διέψευδε τη φήμη για συμμετοχή χιλιάδων Ελλήνων στο πλευρό των Νεότουρκων.[449]

Στη Θεσσαλονίκη επικράτησε εξολοκλήρου το Κομιτάτο και άσκησε λογοκρισία στις εφημερίδες, στο Ταχυδρομείο και τον Τηλέγραφο. Τα Δικαστήρια έπαυσαν και τα Τελωνεία ακολουθούσαν τα μέτρα του Κομιτάτου. Δύο τάγματα από την Τσατάλτσα και δύο από την Αδριανούπολη μπήκαν ήδη στην Πόλη, ωστόσο, οι πληροφορίες ήταν συγκεχυμένες, λόγω της λογοκρισίας. Στην Ήπειρο ζητήθηκε η συνδρομή των Χριστιανών

[446] *Εστία,* Αθήνα 4 Απριλίου 1909.
[447] *Εστία,* Αθήνα 6 Απριλίου 1909.
[448] *Εστία,* Αθήνα 4 Απριλίου 1909.
[449] *Εστία,* Αθήνα 5 Απριλίου 1909.

στον εθελοντικό στρατό που ετοιμαζόταν για την Πόλη, προκαλώντας φόβο για επανάσταση.[450]

Οι Νεότουρκοι ήταν έτοιμοι να κατευθυνθούν, με το στρατό στο Γιλδίζ, για να αντικαταστήσουν το Σουλτάνο με τον αδερφό του Ρεσσάτ εφένδη.[451] Στο πρωτοσέλιδο της 9ης Σεπτεμβρίου, η Εστία χαρακτήριζε νικητή τον Αβδούλ Χαμίτ Β΄, καθώς κατόρθωσε, με την ευφυΐα του, να συνεννοηθεί με τους Νεότουρκους.[452]

Οι Χριστιανοί της Πόλης, διετάχθη να προστατεύονται με αυστηρά μέτρα.[453] Γράφτηκε πως η Ελλάδα έλαβε στρατιωτικά μέτρα, μετά τα τελευταία γεγονότα, [454] ωστόσο, διαψεύστηκε από την Αθήνα.[455]

Στις 10 Απριλίου, στο πρωτοσέλιδο άρθρο «Οι Νεότουρκοι», ο αρθρογράφος έγραφε για την ελπίδα να διορθωνόταν η «ανυπόφορος» κατάσταση του τελευταίου διαστήματος, υπό το καθεστώς τον Νεότουρκων. Τα γεγονότα στην Κωνσταντινούπολη και οι εξορίες Ελλήνων και Τούρκων στη Σμύρνη αποδείκνυαν την έλλειψη πολιτικής σύνεσης και την ανάγκη για εξουσία. Το Κομιτάτο αντικαθιστούσε την απολυταρχία με μία νέα, χειρότερη και καθιστούσε το μέλλον αβέβαιο.[456]

Στις 11 Απριλίου, η *Εστία* εγκωμίαζε για ακόμη μία φορά τον το Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ Β΄, ενώ τα ξένα ειδησεογραφικά πρακτορεία κάνανε λόγο για συνεννόηση. Σύντομα, όμως διαψεύστηκαν.[457] Ο Στρατός της Θεσσαλονίκη, άνοιξε πυρ κατά της φρουράς της Πόλης. Την επομένη, η εφημερίδα εξέφραζε και πάλι την ανησυχία της για τους Χριστιανούς της Τουρκίας, μετά την εξαπάτηση του Σουλτάνου και του λαού από τους Νεότουρκους, με ψεύτικες υποσχέσεις και πρωτόκολλα.[458] Ο Ιστορικός Erik J. Zurcher πιθανολογούσε πως

[450] Στο ίδιο.
[451] *Εστία,* Αθήνα 7 Απριλίου 1909.
[452] *Εστία,* Αθήνα 9 Απριλίου 1909.
[453] *Εστία,* Αθήνα 6 Απριλίου 1909.
[454] *Εστία,* Αθήνα 9 Απριλίου 1909.
[455] *Εστία,* Αθήνα 10 Απριλίου 1909.
[456] Στο ίδιο.
[457] *Εστία,* Αθήνα 11 Απριλίου 1909.
[458] *Εστία,* Αθήνα 12 Απριλίου 1909.

οι φιλελεύθεροι πυροδότησαν την εξέγερση, αλλά δεν κατόρθωσαν να την ελέγξουν.[459] Στις μάχες τα θύματα ξεπερνούσαν τα οκτακόσια.[460]

Στις 16 Απριλίου, η *Εστία* χαρακτήριζε την εκθρόνιση του Αβδούλ Χαμίτ Β΄ως το «τέλος της δευτέρας πράξεως του Τουρκικού πολιτικού δράματος» και σχολίαζε πως η απολυταρχία των Νεότουρκων ήταν δυσμενέστερη από του Σουλτάνου.[461] Ο Ρεσσάτ εφένδης ανακηρύχθηκε ο νέος Σουλτάνος. Μετά την επίσημη αναγγελία, δέχθηκε τα συγχαρητήρια ξένων και Ελλήνων πρεσβευτών.[462]

Ο κύριος Ράλλης σχολίασε την κατάσταση στην Τουρκία ως ευμετάβλητη και το Σουλτάνο ως αγαθό αλλά αδαή ως προς τα ζητήματα του Κράτους.[463] Ο νέος Σουλτάνος, εξέφρασε την εκτίμηση του στους Έλληνες και ο αρθρογράφος σχολίασε πως αν υπήρχε εκτίμηση στο παρελθόν θα είχαν λυθεί πολλά ζητήματα μεταξύ των δύο κρατών.[464]

Συμπεράσματα

Από τη μελέτη των δύο Εφημερίδων συνάγεται ότι το κίνημα των Νεότουρκων απασχόλησε έντονα τον Ελληνικό Τύπο.

Η κάθε εφημερίδα προσέγγισε τη στάση των Ελλήνων απέναντι στο κίνημα με πληθώρα ανταποκρίσεων. Η *Εστία* ήταν πιο συνοπτική από το *Εμπρός* και μετέφερε συχνά άρθρα και

[459] Erik J. Zurcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα 2004, σ.154.
[460] *Εστία,* Αθήνα 14 Απριλίου 1909.
[461] *Εστία,* Αθήνα 16 Απριλίου 1909.
[462] *Εστία,* Αθήνα 15 Απριλίου 1909.
[463] *Εστία,* Αθήνα 20 Απριλίου 1909.
[464] *Εστία,* Αθήνα 21 Απριλίου 1909.

ανταποκρίσεις των *Times*. Τις πρώτες ημέρες του κινήματος, φρόντισε να το διευκρινίσει ότι οι πανηγυρισμοί που ακολούθησαν την αναγγελία του Συντάγματος ήταν μόνο από μέρους των Τούρκων, ενώ το *Εμπρός* περιέγραφε τους πανηγυρισμούς, χωρίς να το διευκρινίζει. Ως προς τον τρόπο που προσέγγισαν οι δύο εφημερίδες το πανηγυρικό κλίμα που επικράτησε, το *Εμπρός* υπήρξε πιο θερμό, έκανε συνεχώς χρήση των όρων «ζητωκραυγαί» και «ενθουσιασμός», καθώς και παράγωγα αυτών, σε συνάρτηση με τις έννοιες που υποσχόταν το Σύνταγμα, Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφότητα, αλλά και με την Τουρκία και το Σουλτάνο. Μάλιστα, όταν έγραφε για την στάση των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης, δεν έδωσε έμφαση στην αδιάφορη στάση αυτών, ενώ η Εστία ενέμεινε.

Ο άκρατος ενθουσιασμός των Ελλήνων της πολύπαθης και πολυπολιτισμικής Μακεδονίας, για την αναγγελία του Συντάγματος, αποδόθηκε πολύ περιγραφικά από τις δύο εφημερίδες, που έδειχναν να τον συμμερίζονται και να θέλουν να τον διαδώσουν. Όμοια και για άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας, αλλά και για το Ελληνικό Βασίλειο. Ωστόσο, η *Εστία* φρόντιζε να γνωστοποιεί συχνά τη στάση του Έλληνα Υπουργού εξωτερικών Γ. Μπαλτατζή και εξέφραζε τις επιφυλάξεις της.

Όταν αναζωπυρώθηκε το Κρητικό ζήτημα, και οι δύο εφημερίδες διευκρίνισαν την ουδέτερη στάση της Ελληνικής Κυβέρνησης, ωστόσο, το *Εμπρός* έγραφε με μεγαλύτερη επιφύλαξη, προκειμένου να διατηρηθούν οι ισορροπίες μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Η διατήρηση ισορροπιών, εκ μέρους του *Εμπρός* ήταν εμφανής και στην αντιμετώπιση της τουρκικής νοθείας, κατά τη διενέργεια των βουλευτικών εκλογών. Καταγγελίες από όλη την Επικράτεια, έφθαναν στο Ελληνικό Πατριαρχείο. Η *Εστία* τις δημοσίευε, παίρνοντας σαφή θέση υπέρ των καταγγελλόμενων, ενώ το *Εμπρός*, σε μία πιο ρεαλιστική βάση, τις θεωρούσε μάταιες και μη ωφέλιμες, μιας και ο αριθμός των εδρών δε θα άλλαζε τη θέση των Ελλήνων στην Οθωμανική κοινωνία και προσπαθούσε να κατευνάσει τα πνεύματα. Μάλιστα, βαλλόταν κατά του Τύπου, των προξένων, των ιεραρχών και του Πατριάρχη για άσκοπη υποκίνηση ταραχών.

Ωστόσο, έδωσε μεγάλη έμφαση στις αρπαγές ελληνικών ναών, στη συναίνεση των Νεότουρκων στις βιαιοπραγίες των Βουλγάρων και στον αφοπλισμό των Χριστιανών με

τον ταυτόχρονο εξοπλισμό των Μουσουλμάνων και είχε πιο πολλές ανταποκρίσεις από τη Μακεδονία, παροτρύνοντας τους Έλληνες να λάβουν τον «λύντσειον νόμον».

Εκεί που συμφωνούσαν και οι δύο εφημερίδες ήταν ότι η σύμπνοια με τους Τούρκους μόνο καλό θα μπορούσε να αποφέρει και το αντίθετο δε συνέφερε ούτε τους Έλληνες ούτε τους Τούρκους. Κι όταν το κλίμα άλλαξε, από μέρους των Νεότουρκων, και τα παράπονα των Ελλήνων ήταν υπέρμετρα, με δεκάδες καταγγελίες κατά του Κομιτάτου, ιδίως στη Μακεδονία και την Ήπειρο, και οι δύο κάνανε λόγο για σωβινισμό και χειρότερη απολυταρχία από πριν, δηλώνοντας τόσο τη δική τους απογοήτευσή όσο και των Ελλήνων της Αυτοκρατορίας, που αντικατέστησε τον πρότερο ενθουσιασμό τους.

Τους πρώτους μήνες του 1909, οι Εφημερίδες κάνανε λόγο για «πολυκέφαλο τυραννία των ελευθερωτών της νέας Τουρκίας», που αντικατέστησε την πρότερη απολυταρχία. Το κίνημα των Ουλεμάδων είχε ως αποτέλεσμα την παντελή επικράτηση των Νεότουρκων και την εκθρόνιση του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β΄. Αξιοπρόσεκτο ήταν ότι η Εστία, δημοσίευσε τουλάχιστον δύο πρωτοσέλιδα άρθρα εγκωμιαστικά για τον σκληρό δυνάστη. Ωστόσο, ο Τύπος περιέγραφε με ανακούφιση την αποχώρηση του από το αξίωμα του Σουλτάνου, αλλά και με αγωνία για το μέλλον, υπό τη διοίκηση του αντικαταστάτη του, Ρεσσάτ εφένδη.

Η σφαγή των Αρμενίων και η εκθρόνιση του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β΄ αποτέλεσαν σταθμό στην ιστορία του κινήματος και γι αυτό το λόγο αποφάσισα να σταματήσω εδώ την έρευνά μου. Άλλωστε, την ίδια περίοδο επιβλήθηκε λογοκρισία, η οποία θα επηρέαζε την έρευνα.

Διατρέχοντας τις εφημερίδες, αυτό που μου κέντρισε περισσότερο το ενδιαφέρον ήταν ότι και οι δύο συμμερίζονταν τον άκρατο ενθουσιασμό που προκάλεσε η κήρυξη του Συντάγματος. Φάνηκε πως, έστω και προσωρινά, πίστεψαν τις υποσχέσεις των Νεότουρκων σε ένα καλύτερο μέλλον του Ελληνισμού της Αυτοκρατορίας. Το *Εμπρός* χαρακτήριζε την ανακήρυξη του Συντάγματος «χαρμόσυνον άγγελμα» και «αναγέννηση» για την Τουρκία, ευελπιστώντας για «κοινή ευδαιμονία» των διαφόρων εθνοτήτων που κατοικούσαν στη Μακεδονία και για επίλυση του Μακεδονικού ζητήματος. Ενώ

παράλληλα, η *Εστία* τόνιζε πως ήρθε η ώρα τα σώματα της Μακεδονίας να παραδώσουν τα όπλα, εγκαταλείποντας τις θέσεις τους.

Κατέληξα στο συμπέρασμα ότι η συντηρητική *Εστία* ήταν πιο ενθουσιώδης και παρορμητική, ενώ το φιλελεύθερο και νεωτεριστικό *Εμπρός* επιδίωκε να διατηρήσει ισορροπίες, αναλογιζόμενο των αντίκτυπο του ελληνικού Τύπου στους Έλληνες της επικράτειας και τις συνέπειες που θα υπόκειντο από τους Τούρκους.

Βιβλιογραφικός Πίνακας

Εφημερίδες

Εφημερίδα *Εμπρός*, Αθήνα 1908-1909.

Εφημερίδα *Εστία*, Αθήνα 1908-1909.

Εφημερίδα *Νέα Αλήθεια,* Θεσσαλονίκη 1909.

Βιβλιογραφία

Γεωργιάδης Νικόλαος Χαρ., Όσα έγραψα στο Μοναστήρι 1903-1912, Θεσσαλονίκη 1984.

Ζάννας Αλέξανδρος, *Ο Μακεδονικός Αγών, Αναμνήσεις,* Θεσσαλονίκη 1960.

Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19ος αι. -1919, Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες, Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997.

Βακαλόπουλος, *Μακεδονικός Αγώνας 1904-1908. Η Ένοπλη φάση,* Θεσσαλονίκη 1987.

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος Α., *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912),* Θεσσαλονίκη 1988.

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου,* Θεσσαλονίκη 1980.

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Αθήνα 1931.

Βερέμης Αθανάσιος, *Ιστορία του ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977.

Γεωργανόπουλος Ευριπίδης, *Το νεοτουρκικό κίνημα και οι επιπτώσεις του στον Ελληνισμό του Πόντου 1908-1914*, Αθήνα 2000.

Δρούλια Λουκία, Κουτσοπανάγου Γιούλα (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Β΄, Αθήνα 2008.

Καζάζης Νικόλαος, *Η πολιτική μεταβολή εν Τουρκία και το ελληνικόν έθνος, «Ελληνισμός»* 1908.

Κιτσίκης Δημήτρης, Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας, Αθήνα 1998[3].

Λάσκαρης Σ.Θ., *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης,* Αθήνα 1936.

Λάσκαρης Σ.Θ., *Διπλωματική Ιστορία της Ελλάδος 1821-1914,* Αθήνα 1947.

Μέλλιος Γεώργιος, *Οι Νεότουρκοι και οι όψεις της επίδρασης τους στο Αλβανικό εθνικό κίνημα*, Θεσσαλονίκη, 2006.

Σαρρής Νεοκλής, *Οσμανική Πραγματικότητα,* Αθήνα 1990.

Φιλιππίδου Ανθούλα, *Το κίνημα των Νεοτούρκων και οι επιπτώσεις του στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (1908-1922)*, Αθήνα 2014.

Χαμουδόπουλος Η. Χ., *Ελληνισμός και Νεότουρκοι, Εθνική δράσις του υπόδουλου Ελληνισμού κατά την Νεοτουρκικήν περίοδον*, Θεσσαλονίκη 1926.

Goldschmidt Jr. Arthur, Boum Aomar, *Ιστορία της Μέσης Ανατολής*, Θεσσαλονίκη 2016.

Buxton Charles Roben, *Turkey in Revolution*, London 1909.

Dakin Douglas, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 1984.

Dakin Douglas, *The Diplomacy of the Great Powers and the Balkan States, 1908-1914,* Balkan Studies 3^2 1962.

Dalegre Joelle, *Έλληνες και Οθωμανοί (1453-1923), Από την πτώση της Κωνσταντινούπολης έως την καταστροφή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,* Αθήνα 2006.

Jelavich Barbara, *History of the Balkans*, *Twentieth Century*, vol.2, Cambridge 1983.

Jelavich Charles, Jelavich Barbara , *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920,* vol.8, U.S.A. 1977.

Knight E. F., *The Awakening of Turkey, A History of the Turkish Revolution,* London 1909.

Lewis Bernard, The Emergence of Modern Turkey, Oxford 1961.

Ramsaur E. Ernest Edmondson, *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908.*

Shaw Stanford J. - Shaw Kurul Ezel, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, The Rise of Modern Turkey, 1808-1975.*

Stayrianos L.S., *The Balkans 1815-1914*, U.S.A. 1958.

Woodhouse C. M., *Η ιστορία ενός λαού, οι Έλληνες από το 324 έως σήμερα*, Αθήνα 2008.

Zurcher Erik J., *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα 2004.